

“Het behoeft geen betoog ...”

De doorbraakgedachte en de vrijgemaakte reactie daarop

Doctoraalscriptie
“Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800”

Gertjan van Harten
September 2002

INHOUDSOPGAVE

1.	INLEIDING	1
1.1	Doorbraak	1
1.2	Vraagstelling	1
1.3	Stand van onderzoek	2
1.4	Literatuur en bronnen	2
1.5	Belang	3
2.	DE DOORBRAAK IN HISTORISCH PERSPECTIEF	5
2.1	Het ontstaan van de verzuiling	5
2.1.1	De strijd voor kerkherstel	5
2.1.2	De schoolstrijd	6
2.1.3	Het arbeidersvraagstuk	6
2.1.4	Verzuild bestel	7
2.2	Kritiek op de verzuiling tijdens de Tweede Wereldoorlog	8
2.2.1	De Nederlandse Unie	8
2.2.2	Sint Michielsgestel	9
2.3	De Nederlandse Volksbeweging	11
2.4	De Partij van de Arbeid	12
	Noten hoofdstuk 2	15
3.	CHRISTELIJKE VOORSTANDERS VAN DE DOORBRAAK	18
3.1	Christelijke stimulators van de doorbraak	18
3.1.1	W. Banning	18
3.1.2	J.J. Buskes	21
3.2	Bezwaren tegen christelijke organisaties	23
3.2.1	Christelijke organisatie heeft principieel geen best aansrecht	24
3.2.2	Christelijke organisatie houdt antithese in stand	25
3.2.3	Christelijke organisatie neemt taken van de kerk over	26
3.2.4	Christelijke organisatie brengt christenen in isolement	26
3.3	Christelijke organisaties niet langer vanzelfsprekend	26
	Noten hoofdstuk 3	28
4.	DE KERKEN EN DE DOORBRAAK	32
4.1	De doorbraak en de Rooms-katholieke Kerk	32
4.2	De doorbraak en de Nederlands Hervormde Kerk	35
4.3	De doorbraak en de synodaal Gereformeerde Kerken	37
	Noten hoofdstuk 4	39
5.	VRIJGEMAAKTE AUTEURS OVER DE DOORBRAAK	42
5.1	De vrijgemaakt Gereformeerde Kerken 1945-1960	42
5.2	K. Schilder	44
5.3	F.A. den Boeft	45
5.4	A. Zijlstra	46
5.5	C. Veenhof	48
5.6	P. Jongeling	49
5.7	Joh. Francke	49
5.8	A.J. Verbrugh	50
	Noten hoofdstuk 5	52

6.	KRITIEK VRIJGEMAAKTEN OP DE DOORBRAAK	55
6.1	Best aansrecht christelijke organisaties onomstreden	55
6.2	Doorbraak in teken van de eindtijd	56
6.3	Verwerping theologie van Barth	58
6.4	Antithese in de politiek onopgeefbaar	59
6.5	Kritiek op de Partij van de Arbeid	62
6.6	Evaluatie bezwaren vrijgemaakten	63
	Noten hoofdstuk 6	65
7.	TERUGBLIK	70
7.1	De vrijgemaakt gereformeerden in 1945-1960	70
7.2	Anno 2002	71
	Noten hoofdstuk 7	73
	Gebruikte literatuur	74

HOOFDSTUK 1 – INLEIDING

1.1 Doorbraak

In 1945, vlak na de bevrijding, kwamen zeven hervormde predikanten met een Verklaring, waarin ze verantwoording aflegden van hun besluit om zich aan te sluiten bij de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP).¹ De predikanten waren van mening dat de antithese die de vooroorlogse politiek had beheerst, prijsgegeven moest worden. Deze antithese, die een verdeling in het Nederlandse volk aanbracht in een christelijk en een niet-christelijk deel, was volgens hen onvruchtbaar gebleken. Bovendien had het gemeenschappelijk geleden leed tijdens de oorlog, de oude tegenstellingen afgebroken. Er moest naar eenheid worden gestreefd, luidde het devies.

Een jaar later, in 1946, werd de Partij van de Arbeid (PvdA) opgericht door een samengaan van de SDAP, de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). De PvdA wilde een zogenaamde doorbraakpartij zijn, een partij die de vooroorlogse verzuiling van plan was te doorbreken. Protestant en rooms-katholieken wensten zich met socialist en humanisten binnen de PvdA gemeenschappelijk in te zetten voor een rechtvaardigere samenleving. Ze meende dat daar geen aparte christelijke organisaties voor nodig waren.

1.2 Vraagstelling

In mijn scriptie wil ik de doorbraakgedachte en de houding die de vrijgemaakten hier tegenover innamen nader bekijken. Mijn hoofdvraag luidt: **Wat hield de doorbraak in de Nederlandse politiek precies in en hoe werd er vanuit kerkelijke kring op gereageerd, in het bijzonder binnen vrijgemaakte kring door representatieve auteurs in de periode 1945-1960?**

Mijn scriptie beperkt zich om twee redenen tot het tijdvak tussen 1945 en 1960. Allereerst omdat dit de periode van ons afstudeerproject is.² De tweede reden is het feit dat het tevens de periode is waarin de doorbraak een rol speelde in onze vaderlandse geschiedenis. In de jaren zestig speelde de doorbraak een veel mindere rol in de discussies dan in de eerste vijftien jaar na de bevrijding.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, heb ik een aantal deelvragen opgesteld. Deze deelvragen hebben mede de inhoud en opzet van mijn scriptie bepaald:

- In welk historische kader staat de doorbraak? (Hoofdstuk 2)
- Wie waren de belangrijkste christelijke stimulators van de doorbraak? (Hoofdstuk 3.1)
- Welke bezwaren hadden christelijke voorstanders van de doorbraak tegen christelijke organisaties? (Hoofdstuk 3.2)
- Hoe stonden de drie grootste kerkgenootschappen in ons land - De Rooms-katholieke Kerk, de Nederlands Hervormde Kerk en de synodaal Gereformeerde Kerken – tegenover de doorbraak? (Hoofdstuk 4)

- Welke vrijgemaakte auteurs schreven in de jaren 1945-1960 over de doorbraak? (Hoofdstuk 5)
- Welke visie werd door hen ontwikkeld met betrekking tot de doorbraak? (Hoofdstuk 6)

1.3 Stand van onderzoek

Vrijwel alle geschiedenisboeken die de naoorlogse historie van ons land beschrijven, besteden aandacht aan de doorbraak. Dit gebeurt echter op summiere wijze. Er is, bij mijn weten, geen studie verschenen waarin systematisch aandacht besteed is aan de doorbraak in al haar facetten. In mijn scriptie wil ik de doorbraak breder beschrijven dan doorgaands gebeurd. Hiervoor heb ik de gegevens die verspreid zijn over verschillende biografieën bijeenverzamelt.

Er is nog geen onderzoek verricht naar de reactie op de doorbraak vanuit vrijgemaakt gereformeerde kring. Alleen Ernst Hooiveld besteedt in een artikel over het *Gereformeerd Gezinsblad* in de periode 1948-1958 een paragraaf aan de houding die hoofdredacteur P. Jongeling tegen de doorbraak innam.³

1.4 Literatuur en bronnen

Mijn scriptie kan grofweg in twee delen worden verdeeld. In het eerste gedeelte staat de doorbraakgedachte centraal (hoofdstuk 2-4) en in het tweede gedeelte (hoofdstuk 5-6) de houding van de vrijgemaakten hiertegenover.

Voor het eerste gedeelte van mijn scriptie heb ik me allereerst verdiept in een stuk algemene vaderlandse geschiedenis. Zo heb ik geprobeerd een beeld te krijgen van het historische kader van de doorbraak. Hierbij heb ik *Recent Verleden* van J.J. Woltjer als startpunt genomen.⁴ Mede via zijn literatuurlijst⁵ kwam ik terecht bij het boek van Madelon de Keizer over de gijzelaars in Sint Michielsgestel.⁶ In dit standaardwerk staat veel belangrijke informatie over de voorgeschiedenis van de oprichting van de Partij van de Arbeid, dé doorbraakpartij.

Tijdens het lezen van de literatuur bleek dat de doorbraakgedachte van christelijke kant vooral werd gestimuleerd door de predikanten Banning en Buskes. Dat was voor mij reden om hun autobiografieën door te nemen.⁷ Voor de theologische bezwaren tegen christelijke organisaties was vooral de studie van Van der Werf van belang.⁸

Het tweede gedeelte van mijn scriptie draait om de houding die de vrijgemaakten innamen ten opzichte van de doorbraak.

Ik heb allereerst een aantal politieke brochures gelezen van vrijgemaakte auteurs.⁹

Vervolgens heb ik de jaargangen 21 (1945-1946) tot en met 35 (1959-1960) van *De Reformatie* doorgenomen om te kijken hoe in dit weekblad over de doorbraak werd geschreven. Ik heb gekozen voor *De Reformatie* omdat dit na de Vrijmaking “de spreekbuis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)” was.¹⁰

Verder heb ik de eerste dertien jaargangen van *Ons Politeuma* bestudeerd.¹¹ Hoe schreef men in dit officiële orgaan van het Gereformeerd Politiek Verbond over de doorbraak?

Tenslotte heb ik de jaaroverzichten van de *Handboeken ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* uit de periode 1945-1960 gelezen om te kijken of de doorbraak hierin ter sprake kwam.

In het kader van mijn onderzoek heb ik het *Gereformeerd Gezinsblad*, dat een belangrijke rol speelde bij de meningsvorming van de vrijgemaakt gereformeerden, niet doorgenomen. Ik kon namelijk gebruik maken van genoemd artikel van Ernst Hooiveld, waarin hij heeft beschreven hoe er in het *Gereformeerd Gezinsblad* door hoofdredacteur P. Jongeling over de doorbraak werd geschreven. Wel heb ik twee artikelen van Jongeling gelezen uit de bundel *Terwille van het Koninkrijk*.¹²

Ik heb er om twee reden vanaf gezien om het blad *Opbouw* in mijn onderzoek te betrekken. De eerste reden is een hele praktische: het viel niet te realiseren binnen de periode van vier weken die voor onderzoek was gereserveerd. De tweede reden is dat C. Veenhof, één van de redacteurs van *Opbouw*, tot 1955 regelmatig in *De Reformatie* over de doorbraak heeft geschreven. Het lijkt me niet aannemelijk dat hij twee jaar later in *Opbouw* een heel ander geluid over de doorbraak liet horen.

1.5 Belang

De doorbraak is een belangrijk fenomeen uit onze vaderlandse geschiedenis. Het bracht een aanzienlijke verschuiving teweeg in het denken over de relatie tussen het christelijke geloof en de politiek. Het maakte immers niet uit of iemand zijn normen baseerde op de bijbel of op een andere bron.¹³ Daardoor betekende de doorbraak in zekere zin een relativering van de bijbelse normen.

Het is van belang om te onderzoeken hoe hier vanuit vrijgemaakt gereformeerde kring op gereageerd werd. Dit kan ons wellicht verder helpen in onze hedendaagse bezinning op de vraag welke plaats de bijbel in de politiek moet innemen.¹⁴

Bovendien is er is nog maar betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar de geschiedenis van de eerste vijftien jaar van de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken. Om deze periode samenhangend te kunnen beschrijven, is er nader onderzoek op allerlei deelterreinen nodig. Mijn onderzoek bedoelt hier een steentje aan bij te dragen.

-
- ¹ Op het voorblad van de brochure staat: “Onlangs verklaarden zeven Amsterdamsche Hervormde predikanten, dat zij het partijprogram-1937 der S.D.A.P. een bruikbaar politiek uitgangspunt achtten. Zij trokken daarvan openlijk de consequentie. In deze brochure geven zij rekening van wat hen daartoe bewoog.”. Buskes, *Wat bezielt ze?*
- ² Doelstelling van het project is “Inzicht krijgen in de visie op en de omgang met de cultuur zoals die zichtbaar wordt bij de vrijgemaakte gereformeerden in de periode 1945-1960.”
- ³ Hooiveld, “Ongedeelde leven”, 153-156.
- ⁴ Woltjer besteedt een aparte paragraaf aan de doorbraak. Woltjer, *Recent Verleden*, 228-234.
- ⁵ Woltjer, *Recent Verleden*, 776-778.
- ⁶ Keizer, *Sint Michielsgestel*.
- ⁷ Respectievelijk Banning, “Terugblik” en Buskes, *Hoera*.
- ⁸ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*.
- ⁹ Onder meer Francke, *Grondslag*, Vink, *Wat bedoelen wij?* en Bremmer, *Christelijk koinonia*.
- ¹⁰ Bouwman, “De Reformatie”, 152.
- ¹¹ *Ons Politeuma* kwam voor het eerst uit in 1948. De eerste drie nummer werden uitgegeven onder de naam *Politiek voorlichtingsorgaan ten dienste van de Gereformeerde Kiesverenigingen in Nederland*. Het was de bedoeling dat het blad maandelijks zou uitkomen, maar gedurende de eerste jaargangen verscheen het zeer onregelmatig. Jaargang 5 heeft bijvoorbeeld slechts zes nummers, terwijl er op het voorblad staat vermeld “Verschijnt maandelijks”.
- ¹² Jongeling, “Christelijke politiek”, 72-104 en Jongeling, “Socialisme in Nederland”, 186-240.
- ¹³ “Wij verwachten van den Christen (..) dat hij duidelijk zal zeggen, dat zijn sociale en politieke idealen verbandhouden mét en voortvloeien út zijn godsdienstige overtuiging. De Humanist zegt het op zijn wijze. Wij moeten wederzijds maar eens naar elkaar gaan luisteren.” Banning, *Rede*, 6.
- ¹⁴ Ik denk nu bijvoorbeeld aan de opkomst van de zogenaamde ‘Leefbaar’-partijen in ons land. Deze partijen baseren zich bewust niet op geloofsovertuigingen, maar focussen zich op bepaalde politieke items (veiligheid, asielbeleid enz.). Ook christenen stemmen op deze partijen!

HOOFDSTUK 2 – DE DOORBRAAK IN HISTORISCH PERSPECTIEF

“... EEN NIEUWE WEG WORDT GEOPEND”
[Banning, geciteerd via Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, p.210]

“Als het nú niet gelukt om tot een *doorbraak* (cursivering van mij, GvH) te komen dwars door de antithese en de oude partijverhoudingen heen (...), dan gelukt 't niet meer.”¹

Het was slechts een paar maanden na de bevrijding toen ds. W. Banning (1883-1971) als voorzitter van de Nederlandse Volksbeweging (NVB), zijn luisteraars deze woorden voorhield.² Er moest een doorbraak komen, de tijd was er rijp voor. Volgens Banning was het “NU OF NOOIT!!!”.³

Banning maakte zijn hoorders duidelijk welke doorbraak de Nederlandse Volksbeweging voor ogen had: de antithese en de gedachte van de klassenstrijd moesten doorbroken worden.⁴ De verzuiling in ons land moest worden opgeheven, het was de hoogste tijd voor een noodzakelijke vernieuwing in de politiek.

In dit hoofdstuk wil ik de oproep van de Nederlandse Volksbeweging om de verzuiling te doorbreken in een historisch kader zetten.⁵ Ik sta eerst stil bij het ontstaan van de verzuiling (2.1). Vervolgens besteed ik aandacht aan de kritiek op de verzuiling tijdens de Tweede Wereldoorlog (2.2). Dit resulteerde direct na de bevrijding in de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging (2.3) en kort daarna tot de oprichting van de Partij van de Arbeid (2.4).

2.1 Het ontstaan van de verzuiling

Volgens de historicus Rob van der Laarse is het proces van de verzuiling in ons land in drie verschillende fasen verlopen. De eerste fase draaide om de strijd voor kerkherstel, de tweede om de schoolstrijd en de derde om het arbeidersvraagstuk.⁶

2.1.1 De strijd voor kerkherstel

Aan het begin van de negentiende eeuw werd de theologie in heel Europa beheerst door de geest van de Verlichting en het rationalisme. In ons land had de Franse Revolutie een belangrijke stempel gedrukt op het openbare leven. Nederland was een deugdzame natie met een ‘vaderlandse kerk’. Vanaf 1830 ontstond het Réveil, dat zich sterk maakte voor een confessionele geloofsverdieping en voor kerkherstel. Mannen als Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), Abraham Capadose (1795-1874) en Isaïc da Costa (1798-1860) vonden dat de hervormde kerk beheerst werd door de tijdsgeest en in een jammerlijke toestand verkeerde. Omdat de kerk niet zo functioneerde zoals ze behoorde te functioneren, kwamen de Réveilmensen ertoe om allerlei christelijke organisaties op te richten. De oprichting van allerlei christelijke organisaties⁷ werd niet zozeer principieel verdedigd, het waren meer de praktische omstandigheden die hiertoe dreven.⁸ De staat werd steeds meer

godsdienstloos en de hervormde kerk verzuimde haar taak in de samenleving. Christelijke organisaties werden daardoor meer als een nood dan als een deugd beschouwd.⁹

Het was Abraham Kuyper (1837-1920) die hier verandering in bracht.¹⁰ Kuyper pleitte principieel voor christelijke organisaties door onderscheid te maken tussen kerk als instituut en kerk als organisme. Onder kerk als instituut verstond hij de kerk zoals zij in ambten en ambtelijke vergaderingen is georganiseerd. En bij kerk als organisme dacht hij aan de doorwerking van het Woord in de samenleving via het optreden van christenen. De kerk als instituut kan de maatschappij niet beïnvloeden, dat is de taak van de kerk als organisme. De kerk als instituut heeft maar één taak en dat is de beïnvloeding van het organisme. Van dit organisme is de christelijke vereniging de organisatorische gestalte. Op deze manier kunnen christenen, via christelijke organisaties, hun geloof uitdragen in de samenleving in een poging om de maatschappij te kerstenen.

Voor Kuyper was de christelijke organisatie alles behalve een nood, maar veeleer een deugd en een christelijke plicht. Zo gaf Kuyper de theologische bouwstenen voor een theologische motivering van het bestaansrecht van de christelijke vereniging.¹¹

2.1.2 De schoolstrijd

Door de strikte scheiding van kerk en staat - vastgelegd in de nieuwe grondwet van 1848 - werd het door de overheid georganiseerde en gefinancierde onderwijs steeds 'neutraler'. Hierdoor verbleekte het christelijke karakter en de protestantse signatuur van de scholen. Daarom werden er confessionele scholen opgericht. Dit onderwijs kon echter niet rekenen op financiering van overheidswege. Dit werd de inzet van de zogenaamde schoolstrijd.

De Antirevolutionaire Partij (ARP) ontstond rechtstreeks uit de strijd tegen de liberale Wet op het Lager Onderwijs van het Kabinet-Kappeyne (1878). Ook deze wet schiep geen mogelijkheid om het christelijk onderwijs te subsidiëren. Toen de wet door de Tweede Kamer was aangenomen, ontving koning Willem III een petitionnement met meer dan 300.000 handtekeningen. Men verzocht hem tevergeefs de wet niet te tekenen. Het aannemen en bekrachtigen van de wet was voor Kuyper en de rooms-katholieke politicus H.J.A.M. Schaepman (1844-1903) aanleiding om bij de stembus te gaan samenwerken.

De schoolstrijd was van essentiële betekenis in het proces van kerkelijk-politieke mobilisering. Het leidde tot de politiek van de antithese¹² en confessionele partijvorming.¹³

2.1.3 Het arbeidersvraagstuk

De derde en laatste fase die volgens Van der Laarse van invloed was op de verzuiling, draaide rondom het arbeidersvraagstuk. Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw vonden er ingrijpende veranderingen plaats in ons land: industrialisatie, trek van het platteland naar de stad en een groeiende welvaart. De groeiende welvaart ging gepaard met toenemende verschillen tussen arm en rijk. Er waren zowel werkgevers als arbeiders die zich wilden inzetten om deze verschillen

te verkleinen door de toegenomen welvaart eerlijker te verdelen. In 1871 richtten zij samen het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond op.

Er waren echter ook arbeiders die niets in een samenwerking met werkgevers zagen. Hoe zou men samen met werkgevers kunnen streven naar een rechtvaardigere inkomensverdeling? Werkgevers hadden volgens hen per definitie andere belangen dan arbeiders. Ze zagen de werkgevers dan ook niet zozeer als bondgenoten, maar veelmeer als vijanden. Onder invloed van Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895) kozen ze voor een klassenstrijd. Alleen op die manier zou de maatschappij echt veranderd kunnen worden. Zonder klassenstrijd was het niet mogelijk om tot een rechtvaardige inkomensverdeling te komen. Twee jaar voordat het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond was opgericht, hadden ze een vakvereniging voor alleen arbeiders opgericht: het Nederlandsch Werklieden Verbond, afdeling der Internationale Arbeidersvereniging. Deze socialis-tische vakvereniging was echter geen lang leven beschoren en hield al spoedig weer op te bestaan. In 1881 werd een nieuwe poging ondernomen: de Sociaal Democratische Bond werd opgericht.

De meeste christelijke arbeiders voelden zich bij beide organisaties niet thuis. Het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond was voor hen geen optie omdat deze organisatie geen uitgesproken voorstander was van het door de christenen zo fel begeerde christelijk onderwijs. De Sociaal Democratische Bond - en haar voorganger, het Nederlandsch Werklieden Verbond, afdeling der Internationale Arbeidersvereniging - viel af omdat deze bond voor de klassenstrijd koos in plaats van voor samenwerking. De christelijke arbeiders vonden samenwerking meer in overeenstemming met het christelijk geloof dan de klassenstrijd.

Zo kwamen ze er in 1876 toe om Patrimonium op te richten. Dit was een protestants-christelijke arbeidersvereniging die - in samenwerking met werkgevers - wilde strijden voor een rechtvaardiger maatschappij.

In de negentiger jaren van de negentiende eeuw richtten ook de rooms-katholieken eigen vakorganisations op.

Zo ontstonden er in het begin van de twintigste eeuw in ons land vier landelijke vakcentrales, organisaties waar plaatselijke of bedrijfsgebonden vakverenigingen zich bij aan konden sluiten. Dat waren achtereenvolgens het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV, socialistische organisatie, 1906), het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV, 1909), het Bureau voor de Rooms-katholieke Vakorganisatie (1909) en het Nederlands Verbond van Neutrale Vakverenigingen (1912).

2.1.4 Verzuild bestel

Tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog leidde het verzuilingsproces tot een verzuild bestel. Het Nederlandse volk was verdeeld in een viertal zuilen:¹⁴ een rooms-katholieke, een protestantse, een socialistische en een liberale zuil. Alle organisaties die in de eerste tientallen jaren van de twintig-

ste eeuw ontstonden waren verzuild: van zieken- en onderwijsinstelling tot sport- en zangverenigingen toe. Elke zuil had bovendien zijn eigen krant en tijdschriften.

De verschillende zuilen hielden elkaar in evenwicht. Vanaf 1917 was het bijzonder onderwijs financieel gelijkgeschakeld met het openbaar onderwijs. Hierdoor steeg het aantal bijzondere scholen in het lager onderwijs tot ongeveer 60% van alle scholen in 1930.

Ook op het gebied van de vakverenigingen waren de zuilen in balans. Zowel de confessionele vakverenigingen als de socialistische NVV hadden rond de 200.000 leden.

In het parlement waren de vier zuilen stabiele factoren. Tussen 1918 en 1940 was er nauwelijks sprake van verschuiving in de zetelverdeling. De protestants-christelijke partijen hadden net als de rooms-katholieken ongeveer 30 van de 100 zetels. De liberalen schommelden rond de 15 zetels en de socialisten beschikten over ongeveer een kwart van het totale aantal zetels.

De politicoloog Sep Stuurman laat het proces van verzuiling rond 1920 stoppen. Vanaf dat jaar kunnen we volgens hem de Nederlandse maatschappij verzuild noemen.¹⁵

2.2 Kritiek op verzuiling tijdens de Tweede Wereldoorlog

Hoewel er ook vóór de Tweede Wereldoorlog wel kritiek was geuit op het verzuilde bestel, werd de roep om verandering vooral tijdens de oorlog gehoord. Allereerst was het De Nederlandse Unie die het volk tot eenheid oiep. (1.2.1) Verder werd er in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel intensief nagedacht over de vraag hoe de verzuiling na de oorlog doorbroken zou kunnen worden. (1.2.2)

2.2.1 De Nederlandse Unie

Op 10 mei 1940 was het Duitse leger Nederland binnengevallen. Vijf dagen later moest het Nederlandse leger capituleren nadat een dag eerder de havenstad Rotterdam door de Duitsers was gebombardeerd. Al snel werden alle socialistische partijen – de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de Communistische Partij Nederland (CPN) en de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij – door de bezetter onder leiding van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) geplaatst. Na ruim een jaar verboden de Duitsers alle politieke partijen, met uitzondering van de NSB. Slechts een aantal politieke partijen - de ARP, de Christelijk-Historische Unie (CHU), de CPN en de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij - wisten de oorlog organisatorisch te doorstaan. Maar van een normaal functioneren kon geen sprake zijn. In de beginfase van de bezetting kon - naast de NSB - alleen de Nederlandse Unie een politieke rol van betekenis spelen.

De Nederlandse Unie was twee maanden na de Duitse inval opgericht door het driemanschap J.E. de Quay (1901-1985), L. Eindhoven (1896-1979) en J. Linthorst Homan (1903-1986). In een manifest riepen ze de Nederlanders op om zich bij de Unie aan te sluiten.¹⁶ De Unie keerde zich tegen het vooroorlogse politieke bestel en wilde de oude scheidlijnen tussen de bevolkingsgroepen doorbreken.

De politieke partijen reageerden verdeeld op het optreden van de Unie. De Rooms-Katholieke Staatspartij (FKSP) had er geen bezwaar tegen wanneer haar leden ook lid zouden worden van de Unie. Ook de partijtop van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) zag geen redenen om de leden een lidmaatschap van de Unie af te raden: als het lidmaatschap met de VDB maar gehandhaafd bleef. Een aantal voormannen van de SDAP zoals W. Drees (1886-1988) en J.J. Vorrink (1891-1955) moest echter niets van de Unie hebben. Toch sloten veel SDAP'ers zich wel bij de Unie aan. Het krachtigste verzet tegen de Unie kwam van de kant van de Liberale Staatspartij en vooral van de ARP.¹⁷ Maar al dit verzet kon niet verhinderen dat de oproep van de Unie een succes werd. Binnen drie maanden na de oproep van het driemanschap had De Nederlandse Unie al meer dan 400.000 leden. De meeste leden waren echter lid geworden om daarmee hun afkeer te tonen van de NSB en de bezetter. De ideologie van de Unie deed er voor hen niet zo aan toe.¹⁸

De Nederlandse Unie stond niet helemaal afwijzend tegenover samenwerking met de Duitsers. Zo stond de Unie bijvoorbeeld welwillend tegenover de Winterhulp en de Arbeidsdienst. Wel verwierp de Unie het voorstel van de bezetter om Nederlanders in te zetten in de strijd tegen 'de Bolsjewisten' in Rusland. Hierop besloten de Duitsers in december 1941 om De Nederlandse Unie te verbieden. Lidmaatschap met de Unie stond voor de bezetter voortaan gelijk met een anti-Duitse houding.

Halverwege 1942 werd een groot deel van de leiding en het kader van de Unie gearresteerd en ondergebracht in het gijzelaarskamp te Sint Michielsgestel.

2.2.2 Sint Michielsgestel

In juni, september en oktober 1940 arresteerden de Duitsers een groot aantal vooraanstaande Nederlanders. Hun arrestatie was een reactie op de gevangenneming van Duitsers in Nederlands-Indië. De door de Duitsers opgepakte mensen werden daarom de Indische gijzelaars genoemd.

Via Buchenwald en Haren werden de arrestanten ondergebracht in het kleinseminarie Beekvliet in het Brabantse Sint Michielsgestel. In dit kamp zaten sinds mei 1942 al ruim 450 leidinggevende Nederlanders gegijzeld.¹⁹

De bewegingsvrijheid in het kamp was groot. Er was geen enkel gebrek aan voedsel en de medische verzorging was uitstekend. Zonder noemenswaardige problemen konden de gijzelaars contact onderhouden met de buitenwereld. Verder had men volop gelegenheid met elkaar van gedachten te wisselen. Er werden colleges gegeven door gijzelaars en er ontstonden studiegroepen waarin allerlei vraagstukken werden besproken.²⁰

Zo ontstond onder leiding van M. van der Goes van Naters (geb. 1900), lid van het hoofdbestuur van de SDAP, de Sociologische Studiegroep.²¹ Deze groep, die aan het begin uit 50 personen bestond, kwam eens in de twee weken bijeen. Men had zichzelf een drietal taken toegekend. Allereerst wil-

de men zich bezinnen op de vraag hoe het politieke stelsel na de oorlog zou moeten worden opgebouwd. Er werd gezocht naar een staatsvorm met een parlement dat een deel van zijn taken op sociaal en economisch gebied zou afstaan aan nieuw op te richten organen. Verder wilde de studiegroep nadenken over de rol van de godsdienst in de Nederlandse samenleving, ervan uitgaande dat ons volk gestempeld was door het christendom. Tenslotte boog de studiegroep zich over de vraag welke plaats het socialisme na de oorlog in Nederland zou moeten innemen.

De besprekingen leidden uiteindelijk nergens toe. Alle deelnemers waren weliswaar voor een bepaalde economische ordening, maar over de vorm ervan liepen de meningen teveel uiteen. Daarnaast kwam men niet verder dan het uitspreken van de gezamenlijk gedeelde overtuiging dat er na de oorlog een brede progressieve volkspartij opgericht zou moeten worden. Maar over de vraag hoe deze partij er precies uit moest zien kon men geen overeenstemming bereiken.²²

De studiegroep leidde niet tot de gewenste resultaten en de behoefte ontstond om in een kleiner gezelschap dieper op de zaken in te gaan. Er werd daarom, naast de Sociologische Studiegroep, een nieuwe groep opgericht. Vanaf juli 1942 kwam deze groep van zeventien mannen, de Heeren Zeventien genoemd bijeen.²³

Vertegenwoordigers van de diverse politieke partijen waren vertegenwoordigd, waaronder Banning en Van der Goes van Naters (SDAP), Enthoven (Nederlandse Unie), W. Schermerhorn (1894-1977, VDB), Struycken (1906-1977, RKSP), N. Okma (1904-1955, ARP), P. Lieftinck (1902-1989, CHU) en D.J. von Balluseck (1895-1976, Liberale Staatspartij). Ook de historicus P.C.A. Geyl (1887-1966) maakte deel uit van de Heeren Zeventien. De meesten hadden voor de oorlog slechts een ondergeschikte rol gespeeld in de politiek. Ze waren over het algemeen jonger dan de vooraanstaande leiders van vóór de bezetting. Ze stonden allen kritisch tegenover het vooroorlogse politieke bestel.

De besprekingen van de Heeren Zeventien waren vertrouwelijk. Er werd gesproken over de politieke toekomst van Nederland en over de te verwachten problemen.

Vanaf het begin bleek echter al dat de Heeren Zeventien intern verdeeld waren. Voorzitter Schermerhorn vond dat er na de oorlog een christelijke staat moest worden opgebouwd. De herleving van het christelijk geloof tijdens de oorlog mocht niet verloren gaan. De niet-christenen zouden de superioriteit van het christendom verstandelijk moeten aanvaarden. Van der Goes en Geyl verzetten zich hier heftig tegen. Geyl weigerde te erkennen dat alleen in het christendom een waarborg tegen het nationaal-socialisme was te vinden.

De verschillen in opvatting over de naoorlogse vernieuwing bleken onoverbrugbaar te zijn en daarom besloot een aantal deelnemers een aparte gesprekskring te vormen. De vaste kern van deze gesprekskring werd gevormd door Banning, Schermerhorn, Lieftinck en Enthoven. Eind augustus 1942 kwam de groep voor het eerst bijeen. In januari 1943 traden ook De Quay en H. Kraemer (1888-1965) toe.²⁴ De bedoeling was om met een gemeenschappelijk opgesteld manifest naar buiten te komen en een programma op te stellen voor een brede volksbeweging. Ter voorbereiding hiervan stelden de deelnemers een aantal nota's op die uitgebreid met elkaar werden besproken. De inhoud

van deze nota's vormden de basis van het latere Program en Toelichting van de Nederlandse Volksbeweging.

De inhoud van de besprekingen waren doelbewust geheim gehouden om zo de leiding van de naoorlogse vernieuwing zelf in handen te houden. Madelon de Keizer spreekt van een "overrompelingsstrategie".²⁵ Hierdoor zou men direct na bevrijding al een uitgekristalliseerde mening kunnen presenteren en daarmee een voorsprong hebben in de bezinning over de politieke vernieuwing.

2.3 De Nederlandse Volksbeweging

Na de bevrijding van ons land werd de schade opgenomen. Die bleek enorm groot te zijn: "een leeg geplunderd land, zonder voedsel, zonder industrie, handel of nijverheid, zonder transportmogelijkheden".²⁶ Er waren dan ook vele miljarden guldens nodig om de eerste nood te lenigen en om de investeringen voor de wederopbouw te kunnen financieren. Hier kwam nog eens bij dat er veel geld nodig was om een legermacht naar Nederlands-Indië te kunnen sturen.

Het waren deze omstandigheden waarin Banning, zoals we in het begin van dit hoofdstuk zagen, de oproep deed om er als Nederlanders samen de schouders onder te zetten. Alleen een geestelijke vernieuwing zou het land weer gezond kunnen maken. En aan deze geestelijke vernieuwing wilde de Nederlandse Volksbeweging graag leiding geven. "Terugkeer naar de oude verhoudingen is een misdaad tegenover hen, die voor onze vrijheid hebben geleden en met hun leven hebben betaald." klonk het niet zonder retoriek uit zijn mond.²⁷

De voorbereidingen voor de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) hadden plaatsgevonden in het gijzelaarskamp in Sint Michielsgestel. Daarom kon de NVB al snel na de bevrijding worden opgericht. Op 24 mei 1945 was de officiële oprichtingsvergadering. Schermerhorn werd gekozen als voorzitter en Banning als tweede voorzitter.²⁸ Toen Schermerhorn in juni 1945 minister-president werd, nam Banning de voorzittershamer van hem over.

De NVB is nooit zo'n massabeweging geweest als De Nederlandse Unie in het begin van de oorlog. Telde de Unie meer dan 400.000 leden, de NVB heeft er nooit meer dan 15.000 gehad. Veel leden waren ook nog lid van één van de oude politieke partijen, hoewel vooral veel CHU'ers hun lidmaatschap van de CHU opgaven. Verder was er een groot aantal zogenaamd politiek daklozen toegetreden, mensen die vóór de oorlog geen lid waren van een politieke partij.²⁹

Nog voor de officiële oprichtingsvergadering was de NVB al met een oproep tot het Nederlandse volk gekomen. Deze oproep begon met het uitspreken van een viertal overtuigingen, die de basis vormden voor het denken van de Nederlandse Volksbeweging:³⁰

1. De Tweede Wereldoorlog betekent de afsluiting van een oud tijdperk en het begin van een nieuwe periode.

2. Nederland heeft een geestelijke vernieuwing nodig. Deze vernieuwing moet gevoed worden door de levende bronnen van het christendom en het humanisme, want dit zijn de twee bronnen die de Nederlandse volkskracht steeds hebben gestempeld.
3. Fundament van de vernieuwing is het personalistisch socialisme. Dit wil zeggen dat de mens verantwoordelijkheid draagt en dat deze verantwoordelijkheid alleen in dienst van een rechtvaardige gemeenschap tot ontplooiing komt.
4. Alle gebieden van het menselijk leven zijn gebonden aan normen als barmhartigheid, gerechtigheid, waarheid en naastenliefde. Deze normen zijn gegrond in Gods wil, maar worden ook in niet-christelijke overtuiging gegrond.

Volgens de NVB moest de christelijke antithese en de klassenstrijd in de politiek worden losgelaten. Het politieke leven zou "zich langs andere scheidslijnen dan voor 1940 (...) moeten bewegen".³¹ Het aantal politieke partijen zou hierdoor kunnen verminderen, "door een concentratie op de wezenlijke, aan de behoeften en eisen der nieuwe maatschappelijke verhoudingen beantwoordende beginselen".³² Gedacht werd aan een politiek stelsel met slechts twee partijen: een progressieve en conservatieve volkspartij.

Binnen de NVB werd druk gediscussieerd over de vraag hoe haar vernieuwingsideeën gerealiseerd konden worden. Moest de NVB een politieke partij worden en meedoen met de verkiezingen of juist niet? In september 1945 werd besloten om de NVB niet om te zetten in een politieke partij.³³ Het grootste bezwaar tegen een omzetting in een politieke partij was dat de NVB zich hierdoor tegenover de andere politieke partijen zou plaatsen. Dat wilde de NVB niet, men wilde een brede volkspartij met personalistisch-socialistische doelstellingen. En om dat te bereiken moest men juist samenwerken met de bestaande politieke partijen.³⁴

2.4 De Partij van de Arbeid

De Nederlandse Volksbeweging wilde zichzelf dus niet omvormen tot een politieke partij. Besloten werd om het gesprek aan te gaan met het hoofdbestuur van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij. Dit gesprek resulteerde in de oprichting van een politieke studietoelichting. Deze commissie kreeg als taak de oprichting van een nieuwe brede volkspartij voor te bereiden.

In de commissie zaten ondermeer Schermerhorn, Banning, G.E. van Walsum (1900-1980), Drees, Vorrink en Van der Goes Naters. De RKSP, CHU³⁵, VDB³⁶ en Christen-Democratische Unie (CDU)³⁷ werden ook aangeschreven met de vraag of ze mee wilden werken aan de vorming van een nieuwe volkspartij.

De RKSP en de CHU reageerden negatief op dit verzoek. De rooms-katholieken vonden het belangrijker om in de naoorlogse situatie te werken aan een katholiek eenheidsverband. Nog in het bevrijdingsjaar werd de RKSP herdoopt tot de Katholieke Volkspartij (KVP), een beginsel- en programpartij.³⁸ De meerderheid van de CHU was vastbesloten haar zelfstandigheid te bewaren. De ARP en de

CPN waren niet uitgenodigd om deel te nemen aan de studietoelichting. Het was duidelijk dat deze beide partijen na de oorlog zelfstandig verder wilden gaan.

Het overleg in de studietoelichting verliep in het begin erg moeizaam. De SDAP stelde als voorwaarde dat de nieuwe partij haar symbolen (rode vlag, de internationale) en internationale contacten overnam. Van Walsum (CHU) verzette zich hier heftig tegen. Het leek een breekpunt te worden, maar na bemiddeling van Kraemer, legde Van Walsum zich neer bij de eisen van de SDAP. De weg was nu vrij om een nieuwe partij op te richten. En na een zevental vergaderingen kwam de commissie met het voorstel tot oprichting van een nieuwe partij: de Partij van de Arbeid (PvdA).

De SDAP, VDB en CDU hieven zichzelf op om toe te kunnen treden tot de nieuwe partij. Omdat de nieuwe partij erkende dat er een nauw verband bestond tussen geloof en politiek, sloten ook een aantal CHU'ers, waaronder Van Walsum en Lieftinck zich er bij aan, net als een groot aantal politiek daklozen.

Op 6 februari 1946 was het zover: het stichtingscongres van de PvdA vond plaats. Een jaar na de oprichting werd het beginselprogramma van de PvdA aangenomen. In 37 artikelen gaf de partij reikenschap van de koers die ze wilde varen.³⁹

De PvdA wil streven naar de verwezenlijking van een democratisch-socialistische maatschappij (art.1-4). Hieronder verstaat ze "een samenleving op de grondslag van geestelijke en staatkundige vrijheid, doordrongen van de eerbiediging van de medemens en gekenmerkt door een democratische gezindheid in het gehele volksleven, die de opbloei van het persoonlijk en gemeenschappelijk leven mogelijk maakt." (art.2) Bij het streven naar de rechtvaardige samenleving weet men zich gebonden aan het beginsel van de democratie. (art.17-21)

De partij verzet zich tegen het kapitalisme (art.5-8). Het kapitalisme veroorzaakt immers groot sociaal onrecht en brengt geestelijke armoede in grote groepen van de bevolking. Het persoonlijk en gemeenschapsleven wordt door het kapitalisme vermaterialiseerd. (art.8)

Op economisch gebied wil de PvdA "een planmatige leiding en ordening van voortbrenging en verdeling, waarbij het motief van dienst aan de gemeenschap als richtsnoer geldt". (art.10) Men wil de invoering van bedrijfsschappen (art.15), die zowel "adviserend en verordenend behoren te werken op sociaal en economisch terrein". (art.16)

Kerk en Staat moeten weliswaar gescheiden zijn, maar de Staat is medeverantwoordelijk "voor het beste geestelijke erfgoed van ons volk en gebonden (...) aan zedelijke normen". (art.24) De vrijheid van de kerken moet worden gewaarborgd om hun roeping te vervullen. De partij erkent dat de kerken over het staatkundig en maatschappelijk leven mogen spreken. (art.34)

De PvdA voert een actieve cultuurpolitiek, waarbij de fundamentele betekenis van levensbeschouwing en geloofsovertuiging voor opvoeding en onderwijs worden erkend. (art.32)

Iedereen die instemt met het beginselprogramma kan lid worden van de PvdA, ongeacht iemands geloofsovertuiging. De partij is van mening dat er een "innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht" bestaat. Maar dat wil niet zeggen dat een politieke partij op grondslag van een gods-

dienstige belijdenis georganiseerd moet worden. De antithese in de politiek wordt principieel verworpen. (art.35)

Wat vóór de oorlog voor onmogelijk werd gehouden, was nu gerealiseerd. Er was een partij die zowel de antithese als de klassenstrijd verwierp. Banning kon daarom enthousiast uitroepen: “er is een doorbraak, er wordt een nieuw begin gemaakt, een nieuwe weg wordt geopend. Hier: de Partij van de Arbeid!”⁴⁰

NOTEN HOOFDSTUK 2

¹ Banning, *Rede*, 9.

² Banning hield zijn toespraak tijdens een bijeenkomst in de Rivièrahal, een hal in de Rotterdamse diergaarde Blijdorp. Deze bijeenkomst was bedoeld om het gedachtegoed van de Nederlandse Volksbeweging te promoten. Overal in het land werden door de Nederlandse Volksbeweging dergelijke bijeenkomsten georganiseerd.

³ Banning, *Rede*, 9.

⁴ Volgens Banning waren er in de Nederlandse politiek twee scheidingslijnen die doorbroken moesten worden: "de Christelijke-antithese en de klassenstrijd-gedachte". Banning, *Rede*, 2.

⁵ In de literatuur wordt de term 'zuil' op verschillende manieren gebruikt. Het voert in het kader van deze scriptie te ver om hier verder op in te gaan. Ik volg Lijphart die met zuilen "bepaalde bevolkingsgroepen" bedoelt (Lijphart, *Verzuiling*, 27.). Zie voor de discussie over de term 'zuil': Stuurman, *Verzuiling*, 58-94. Verder verwijst ik nog naar Kennedy die schrijft dat de term 'verzuiling' in 1936 is verzonnen door ambtenaren om een onderscheid te kunnen maken tussen verschillende subculturele organisaties. Het werd niet alleen als neutrale wetenschappelijke term gebruikt. Na 1945 kreeg het woord 'verzuiling' een negatieve gevoelswaarde. Het stond voor 'hokjesgeest' uit de jaren dertig en voor een bekrompen leven in de subculturen. Kennedy, *Nieuw Babylon*, 36.

⁶ Laarse, "Een morele natie", 72.

⁷ Vanuit het Réveil zijn er allerlei organisaties opgericht om maatschappelijke misstanden te bestrijden. Hierbij moet vooral de naam van O.G. Heldring (1804-1876) worden genoemd. Heldring bevorderde kolonisatie van arme gezinnen uit de Betuwe in de Anna Paulownapolder. Verder stichtte hij een doorgangshuis voor verwaarloosde jongens in Hoenderloo, zette hij zich in voor bestrijding van prostitutie en richtte hij een asiel op voor vrouwen en meisjes in Zetten. Ook spande Heldring zich in voor het zendingswerk. Rakser, *Nederlands Hervormde Kerk*, 97-99.

⁸ Van der Werf schrijft dat de christelijke organisatie in het Nederlands Réveil is geboren. "Daarbij werd geen uitvoerige principiële verdediging van dit ontstaan gegeven, het geheel ontstond veeleer onder de druk van de praktische omstandigheden. Men kon niet anders." Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 15.

⁹ Volgens Groen van Prinsterer behoorde "elke tak van filantropische volksopvoeding eigenlijk het werk van een belijdende kerk" te zijn. Rakser, *Nederlands Hervormde Kerk*, 98v.

"Vanuit Groens visie op Kerk en staat in Nederland is er geen plaats voor een christelijke vereniging. Maar door de praktische situatie gedwongen, als nl. de staat godsdienstloos wordt en de Kerk werkeloos blijft, moet Groen van tactiek veranderen en doet mee in de christelijke vereniging. Het is de tragiek van Groens leven, dat hij tegengesteld aan eigen visie heeft moeten handelen en dat anderen, wat voor hem een nood was, tot deugd maakten en zo in feite het beginsel veranderden." Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 25.

¹⁰ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 37-46 en 61-63.

¹¹ "In Kuypers denken is een hechte fundering gegeven voor de christelijke vereniging." Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 46.

¹² Volgens Kuyper is in de geschiedenis steeds de vijandschap op te merken tussen het koninkrijk van God en de macht van de boze. Deze 'antithese' zorgt ervoor dat er een scheiding van geesten ontstaat, ook op het terrein van de cultuur. In de wetenschap is er bijvoorbeeld een onoverbrugbare kloof tussen mensen die God als Schepper erkennen en hen die alleen willen werken met zogenaamde 'natuurlijke gegevens'. Hier botsten twee absolute uitgangspunten van twee soorten van wetenschap. Volgens Kuyper zal de antithese naarmate de wederkomst dichterbij komt, steeds feller worden. Zo komt er een splitsing en deling in de maatschappij. Trimp, *Kuyper*, 73v. Zie voor de term 'antithese' verder paragraaf 5.4.

¹³ Zoals ik al schreef, werd de ARP opgericht uit verzet tegen de Wet op het Lager Onderwijs van het Kabinet-Kappeyne.

¹⁴ Vijf zuilen wanneer de protestantse zuil wordt onderverdeeld in een hervormde en een gereformeerde zuil. Er wordt ook wel een verdeling in drie zuilen gemaakt: een rooms-katholieke zuil, een protestantse zuil en een algemene zuil.

¹⁵ Stuurman, *Verzuiling*, 60.

¹⁶ De tekst van dit manifest luidde als volgt: "Uit de nood der tijden is een nieuwe taak geboren. Wij nodigen u uit, met ons deze taak op te nemen. Wij roepen u op, met eigen kracht en overeenkomstig onze eigen Nederlandse aard, gezamenlijk door kordaten arbeid naar een nieuwe Nederlandse saamhorigheid te streven. Allereerst is nodig:

Erkenning van de gewijzigde verhoudingen;

Nationale samenwerking op de allerbreedste grondslag;

Harmonische economische opbouw met samenbinding van alle arbeidskrachten in ons volk;

Sociale rechtvaardigheid opdat er kome werk voor allen en arbeidsvreugde voor allen, voor jong en oud, voor de sterke en de zwakke;

Bezieling van de jeugd in vaderlandse zin.

Dit willen wij verwezenlijken op Nederlandse wijze, eerbiedigend de traditionele geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid.

Wij willen ons werk verrichten in contact met de Nederlandse autoriteiten en met de bezettingsautoriteiten.

- Nederlanders! Geef aan ons streven uw aller krachten. Wie zich afzijdig houdt, schaadt de Nederlandse zaak. Suit U aan!"
- Geciteerd via Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 4, 459.
- 17 De ARP had vooral bezwaren tegen het feit dat de Nederlandse Unie wilde samenwerken met de bezetter. Samen met de Christelijk-Historische Unie organiseerden ze massabijeenkomsten waarin stelling werd genomen tegen het streven van de Nederlandse Unie. Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 4, 515.
- 18 "Voor de meeste leden was de toetreding tot de Unie een anti-NSB gebaar en een anti-Duits gebaar." Woltjer, *Recent Verleden*, 193.
- 19 In totaal hebben er tijdens de oorlog ongeveer 1900 mensen gevangen gezeten in Snt Michielsgestel, Rond mei 1942 was de groep gevangenen het grootst, toen waren er rond de 1200. Daarna nam hun aantal gestaag af. Mensen die ziek waren, mochten vaak naar huis. In september 1944, toen de bevrijding van het zuiden van Nederland steeds dichterbij kwam, waren er nog 270 gijzelaars in Snt Michielsgestel. Zij werden overgebracht naar Vught. Keizer, *Sint Michielsgestel*, 21.
- 20 "Om hun zinnen te verzetten en de tijd zo zinvol mogelijk te besteden organiseerden de gijzelaars de meest uiteenlopende activiteiten: van een reisclub met de naam 'Gestel op reis' tot cursussen en studiegroepen over vrijwel elk onderwerp – van egyptologie tot electrotechniek, van Fries tot Frans, van sterrenkunde tot sterkteleer, met opdrachten en al. Veel kampbewoners waren in de gelegenheid vanuit hun deskundigheid een bijdrage te leveren." Jongh, *Buskes*, 234.
- 21 De groep werd Sociologische Studiegroep genoemd omdat men de naam Socialistische Studiegroep te gevaarlijk vond met het oog op de Duitse controle. Keizer, *Sint Michielsgestel*, 55.
- 22 De nieuwe volkspartij mocht van Van der Goes niet ontaarden in een verzamelpak van min of meer progressief denkenden. Het moest een federatie zijn van mensen met verschillende geloofsovertuigingen, die allemaal bewust de sociaal-democratie als uitgangspunt namen. Keizer, *Sint Michielsgestel*, 77v.
- 23 De 'Heeren Zeventien' zijn genoemd naar het bestuurscollege van de Verenigde Oostindische Compagnie.
- 24 Kraemer werd om gezondheidsredenen in mei 1943 vrijgelaten en in juni 1943 werd Liefinck naar Duitsland gevoerd. Keizer, *Sint Michielsgestel*, 138.
- 25 Keizer, *Sint Michielsgestel*, 161.
- 26 Duynstee, *Schermerhorn-Drees*, 14.
- 27 Banning, *Rede*, 5.
- Banning slaat de plank hier volledig mis. Met evenveel recht kan namelijk precies het tegenovergestelde beweerd worden. Er zijn velen geweest die in de oorlog met gevaar voor eigen leven zich tegen de Duitsers hebben verzet, terwijl ze de kritiek van Banning op het vooroorlogse bestel niet deelden! Iemand als R.J. Dam bijvoorbeeld, die door de Duitsers is gefusilleerd, had grote bezwaren tegen de Nederlandse Volksbeweging. Zie: R.J. Dam, "Schets en beoordeling van de beginselen der "Nederlandsche Volksbeweging," *De Reformatie* 21, no.42 (27-06-1946): 342-343.
- Volgens Banning bestond er voor de oorlog "In alle kringen (...) een weerzin om geestelijk met elkaar in contact te treden." (Banning, *Rede*, 1) Nu acht ik het zeker niet onwaarschijnlijk dat de maatschappij voor de oorlog, zeker in vergelijking met nu, in zekere zin gesloten was. Maar ook voor de oorlog was er wel contact met mensen buiten de 'eigen zuil'. De gereformeerde Buskes speelde gewoon met de orthodox-joodse kinderen bij hem uit de buurt. (Buskes, *Hoera*, 5) En in de bundel *Eeuwlingen*, een reeks interviews met mensen die in 1994 honderd jaar of ouder waren, vertelt de hervormde Koop de Grouw uit het Friese Nijbeets, dat hij op zondag gewoon speelde met zijn boezemvriend, die niet naar de kerk ging. (Gunneman, *Eeuwlingen*, 60) De Gouw trouwde overigens met een gereformeerd meisje. Gunneman, *Eeuwlingen*, 63.
- 28 De Quay, die in Snt Michielsgestel had meegewerkt aan de voorbereidingen, werd uit het bestuur geweerd. Een groot aantal leden van de NVB was van mening dat de leden van het driemanschap van de Nederlandse Unie geen vooraanstaande rol in de NVB mochten spelen omdat ze zich in de oorlog niet als 'goede vaderlanders' hadden gedragen. Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 12, 184.
- 29 Bijvoorbeeld Frans Goedhart (1904-1990), één van de redacteurs van *Het Parool*. Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. DL. 12, 184.
- 30 *Program en toelichting*, 1.
- 31 *Program en toelichting*, 2.
- 32 *Program en toelichting*, 25.
- 33 Volgens Banning was het nooit de bedoeling geweest dat de NVB een politieke partij zou worden. "Wij wilde niet een nieuwe politieke partij (cursivering van Banning, GvH) stichten – het is onzin om te beweren, dat de PvdA in Gestel zou zijn ontstaan; maar wij wilden wel een beweging (cursivering van Banning, GvH), die de politieke partijen zou stuwen op de weg naar andere partijformatie". Banning, *Terugblik*, 61.
- 34 "De Nederlandse Volksbeweging zou dus geen partij zijn maar een op de bestaande partijen inwerkende geestelijk-culturele 'beweging'. Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 12, 186.
- 35 De Christelijk-Historische Unie (CHU) ontstond in 1908. Aan de basis stond A.F. de Savornin Lohman (1837-1924). Deze was oorspronkelijk antirevolutionair, maar verliet in 1898 de ARP na meningsverschillen met Kuyper, onder andere over de kiesrechtuitbreiding waar Kuyper voorstander en Savornin Lohman tegenstander van was. Woltjer, *Recent Verleden*, 46.

NOTEN HOOFDSTUK 2

- De Jong schrijft dat de ARP “uitgesproken gereformeerd in Kuypertiaanse zin” was en de CHU meer “algemeen-protestants”. Ook was er een verschil in de sociale basis: “de ARP een partij van ‘kleine luyden’, de CHU eerder een van maatschappelijk hoger geplaatsten.” Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 12, 174.
- ³⁶ De Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) werd in 1901 opgericht door mensen die uit onvrede over de koers van de Liberale Unie deze partij verlieten. De vrijzinnig-democraten stonden voor algemeen kiesrecht en een krachtige sociale politiek. Woltjer, *Recent Verleden*, 35.
- Bij de verkiezingen in 1937 behaalde de VDB 6 zetels. Woltjer, *Recent Verleden*, 752.
- ³⁷ De CDU, opgericht in 1926, werd voor de oorlog tot de linkerhelft van de Tweede Kamer gerekend. Bij de verkiezingen in 1937 haalde de partij twee zetels. Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 12, 167.
- “De oprichters waren orthodoxe christenen die zich niet bij de SDAP wilden aansluiten. De SDAP, zo vreesden zij, moest van kerk en geloof weinig hebben, godsdienst werd er als privé-zaak beschouwd.” Jongh, *Buskes*, 115.
- ³⁸ Zie paragraaf 3.1.
- ³⁹ Beginselprogram opgenomen in Banning, *Kompas*, 5-12.
- ⁴⁰ Geciteerd via Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 210.

HOOFDSTUK 3 – CHRISTELIJKE VOORSTANDERS VAN DE DOORBRAAK

“EN TOCH VERWERPEN WIJ EEN CHRISTELIJKE PARTIJ.”
[Rhijn, *Waarom als protestants-christen lid van de Partij van de Arbeid?*, 11]

In 1952 vond er in Delft een openbaar debat plaats tussen A.A. van Rhijn¹ en S.U. Zuidema.² Inzet van het debat was de vraag of een christen wel of geen lid kon worden van de Partij van de Arbeid. Van Rhijn meende van wel: de PvdA was immers een werkgemeenschap, en geen geloofsgemeenschap.³ Na het debat gaf hij een brochure uit met de veelzeggende titel *Waarom als protestants-christen lid van de Partij van de Arbeid?*⁴

In dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan de christelijke voorstanders van de doorbraak. Hierbij bespreek ik eerst de twee belangrijkste stimulators van de doorbraak: de predikanten W. Banning en J.J. Buskes (1899-1980). (3.1) Daarna kijk ik naar de bezwaren die de voorstanders van de doorbraak hadden tegen aparte christelijke organisaties. Dit alles leidde er toe dat lidmaatschap van christelijke partijen voor christenen niet langer vanzelfsprekend waren. (3.3)

3.1 Christelijke stimulators van de doorbraak

Er zijn veel meer christelijke voorstanders geweest van de doorbraak dan ds. Banning en ds. Buskes. Ik noemde in de inleiding van dit hoofdstuk al de naam van Van Rhijn. Verder valt er bijvoorbeeld ook te denken aan mannen als N. Stufkens (1890-1964), K.H. Miskotte (1894-1976) en de in het vorig hoofdstuk genoemde G.E. van Walsum en P. Lieftinck.

Dat ik er voor gekozen heb om apart aandacht te besteden aan Banning en Buskes, is echter niet willekeurig. De Keizer noemt Banning namelijk de inspirator bij uitstek van het vernieuwingsstreven.⁵ En De Jongh schrijft in zijn biografie over Buskes dat Buskes voor velen het symbool van de doorbraak werd.⁶

3.1.1 W. Banning

Willem Banning werd geboren in 1888 in een Fries hervormd arbeidersgezin te Makkum.⁷ Banning bleek goed te kunnen leren en op aandrang van zijn onderwijzers, stuurden zijn ouders hem in 1903 naar de kweekschool in Haarlem. In die tijd ontstond er onder kweekschoolleerlingen een beweging, waaruit zich later de jeugdbeweging ontwikkelde.⁸ Er was een groeiend besef van generatie-teenstelling.⁹ Het idealisme van de beweging sprak Banning aan.

Gedurende zijn studie in Haarlem speelde de godsdienst nauwelijks een rol in zijn leven. Hij ging niet naar de kerk en de godsdienstlessen deden hem niet veel, “maar de liefde van Moeder voor de Christusfiguur bleef in mij doorwerken.”¹⁰

Van 1907-1909 was Banning onderwijzer in Hoorn. Daar leerde hij ds. J.T. Tenthoff (1847-1916) kennen. Tenthoff had geschriften van Karl Marx gelezen en was overtuigd socialist geworden.¹¹ Onder zijn invloed besloot Banning predikant te worden. Niet uit liefde voor de kerk of uit een innerlijke gebondenheid aan de Boodschap van het evangelie, maar omdat hij het volk maatschappelijk en zedelijk wilde verheffen.¹²

In 1913 schreef Banning zich in aan de universiteit van Leiden. Daar werd hij geboeid door de hoogleraren P.D. Chantepie de la Saussaye¹³ (1848-1920), W.B. Kristenen¹⁴ (1867-1953) en met name K.H. Roessingh¹⁵ (1886-1925).

Een jaar nadat Banning begonnen was met zijn theologiestudie brak de Eerste Wereldoorlog uit. Het was een schok voor de jongeren: de wereld waartegen zij oppositie voerden, was ingestort. Banning besloot lid te worden van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij. Volgens hem moest de socialis-tische beweging de toon aangeven in de na de oorlog opnieuw op te bouwen wereld. Banning had de geschriften van Marx bestudeerd en hoewel hij diens historisch materialisme afwees, verdedigde hij het socialisme op zedelijke gronden.¹⁶ In 1931 werd Banning lid van het partijbestuur van de SDAP. Er werd op hem aangedrongen om de politiek in te gaan, maar Banning zag dit niet zitten. Hij vond theologen die de politiek ingegaan waren, slechte politici. "Abraham Kuyper voorop."¹⁷

In de zomer van 1916 gingen Banning en zijn vrouw naar een zomercursus van de Vereniging van Woodbrookers in Holland. Deze vereniging was een reünistenclub van jonge (voornamelijk) theologiestudenten die een aantal maanden in het Engelse Woodbrooke-Settlement hadden doorgebracht. Deze jongeren waren geraakt door de blijmoedige christocentrische mystiek van het Quakerisme in de Angelsaksische wereld. Men beleefde op de zomercursus een diepe eenheid ondanks verschillende theologische standpunten. Banning werd gegrepen door de sfeer bij de Woodbrookers. In een brief aan Buskes schreef hij: "En als Woodbrooker geloof ik dat eenheid in God mogelijk is bij zeer uiteenlopende godsdienstige overtuiging; dat diepgaande verschillen het samengaan in praktische arbeid niet mógen beletten, wanneer die arbeid zo ontzaglijk zwaar is als de strijd tegen het moderne kapitalisme."¹⁸

In 1917 werd Banning in zijn eerste gemeente bevestigd: in de hervormde kerk te Haarlo. Hier kwam hij veel sociale ellende tegen: alcoholmisbruik, klassentegenstellingen en het zogenaamde 'onderwonen'. Rijke boeren met veel grond verpachtten arbeiderswoningen voor lage prijzen. De arbeiders waren dan wel verplicht om drie dagen in de week voor lage lonen op de boerderij te komen werken. Banning verzette zich tegen het sociale onrecht. Hij besprak sociale vraagstukken en richtte een bibliotheek op zodat arbeiders zich konden vormen. Toen Banning in 1921 een be-roep naar Sheek aannam, stond hij bekend als 'rooie dominee'.

In 1928 beëindigde Banning zijn predikantswerk. Hij wilde zich opnieuw geestelijk oriënteren en zich wijdden aan een promotieonderzoek.¹⁹ Een jaar later werd Banning voorzitter van het religi-

eus-socialistisch centrum van de Arbeiders Gemeenschap van de Woodbrookersgemeenschap in Nederland.

De Arbeiders Gemeenschap, gevestigd in Barchem, had als doelstelling de arbeiders te bevrijden van het klassenkarakter van de kapitalistische orde. Om dit te bereiken werden er onder meer cursussen aangeboden om de arbeiders te vormen. De onderwerpen van deze cursussen waren van godsdienstige, sociaal-politieke en pedagogische aard. Elke avond werd afgesloten met een stille meditatie. Zo wilde de Arbeiders Gemeenschap meewerken “een socialistische orde voor te bereiden met socialistische mensen, die de bevrijdende vreugde en vrede van het Evangelie hadden leren verstaan en in een religieuze stijlvolle gemeenschap konden leven”.²⁰

Het werk van de Woodbrookers Vereniging en de Arbeiders Gemeenschap werd al in het eerste bezettingsjaar door de Duitsers verboden. De gebouwen werden in beslag genomen en de organisaties werden ontbonden zodat het onmogelijk was om verder te werken. Banning werd weer gemeentepredikant door een beroep aan te nemen van de Vrijzinnig Hervormde Kring in Haarlem.²¹ In 1942 werd Banning door de Duitsers gegijzeld en overgebracht naar Sint Michielsgestel.²² Daar was hij, zoals ik in hoofdstuk 2 heb laten zien, één van de drijvende krachten achter de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging.

Het was ook in Sint Michielsgestel dat Banning een schets van het personalistisch socialisme schreef.²³

Het personalisme is een wijsgerige richting waarin de bijzondere zijnswijze van het persoon-zijn sterk wordt benadrukt. De persoon is het hoogste waarin alle werkelijkheid, waarde en waarheid samenkomen. Het personalisme was een reactie op het onpersoonlijk naturalistisch denken van de negentiende eeuw. In ons land was Ph. A. Kohnstamm (1875-1951) de grote voorvechter van het personalisme. Volgens deze filosoof en pedagoog zat de kerkelijke traditie helemaal vast aan het Griekse denken met zijn ontologische begrippen. Grieks denken is intellectueel denken: God is een onveranderlijk Idee en geen Persoon. Kohnstamm stelde hier het Israëlitische denken tegenover dat wordt gekenmerkt door het persoonskarakter. Het staat geheel in het teken van de ik-gij-betrekking.²⁴ In het christendom staat niet kennis, maar gemeenschap, liefde en vertrouwen centraal.²⁵

Het is moeilijk om het personalistisch socialisme precies te definiëren. Banning gaf zelf al toe dat de initiatiefnemers van de Nederlandse Volksbeweging er niet allemaal hetzelfde onder verstonden, “daartoe was onze geestelijke afkomst te verschillend, daartoe had ook in Europa deze idee te verscheiden bronnen.”²⁶

Met ‘personalistisch’ wilde Banning in ieder geval aangeven dat zowel het individualisme als het collectivisme vermeden moest worden. Hij ging uit van de menselijke persoonlijkheid, maar dan van de mens in gemeenschap. Het is wezenlijk voor de mens, dat hij verantwoordelijkheid voor de gemeenschap draagt.²⁷ Zonder verantwoordelijkheid heeft een mens geen echte vrijheid.²⁸

Met ‘socialisme’ bedoelde Banning niet een economisch stelsel of een levensbeschouwing, maar een zedelijke levensvorm, “het is de vorm waarin thans, in de 20ste eeuwse maatschappelijke verhou-

dingen, de verantwoordelijkheid voor gerechtigheid en liefde concrete gestalte aanneemt en de mens dus mens kan worden.”²⁹

Banning was nauw betrokken bij de oprichting van de Partij van Arbeid. Hij zag de partij als “eindelijk gerijpte vrucht van een geestelijk-maatschappelijk proces”.³⁰ Verder speelde Banning na de oorlog een vooraanstaande rol binnen de Nederlands Hervormde Kerk.³¹

3.1.2 J.J. Buskes

In 1899 zag Johannes Jacobus (roepnaam Jan) Buskes het levenslicht.³² Hij werd geboren in een eenvoudig, sober levend middenstandsgezin in Utrecht.

Buskes bleek goed te kunnen leren en zijn ouders stuurden hem naar het gymnasium. Tijdens zijn gymnasiumtijd raakte hij geboeid door het gedachtegoed van mensen als B. de Ligt³³, P.J. Troelstra³⁴ (1860-1930) en J.R. Slotemaker de Bruïne.³⁵

Onder invloed van zijn godsdienstleraar, ds. M.J.A. de Vrijer (1881-1969) nam Buskes het besluit om predikant te worden. In 1917 begon hij met zijn theologiestudie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hoewel Buskes met plezier kon terugkijken op zijn studententijd³⁶, had hij aan het einde ervan het gevoel te zijn vastgelopen.³⁷ Van zijn docenten had hij te weinig inzichten gekregen, waarmee hij verder kon: hoe je christen moest zijn in de moderne tijd. Zelfs de door Buskes zo gewaardeerde professor H. Bavinck (1854-1921) had hem niet verder kunnen helpen.³⁸

Tijdens zijn gehele studententijd was Buskes lid van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV). “De NCSV was een kritische landelijke studentenorganisatie met veel leden van hervormde huize.”³⁹ Hier vond Buskes de tolerantie en openheid ten opzichte van de wereld die hij in de kerk zo miste.⁴⁰

Op de NCSV leerde Buskes *Die Römerbrief* van Karl Barth (1886-1968) kennen. Dit boek was een aanklacht tegen de burgerlijkheid van de kerk en tegen die mensen die dachten dat ze over God konden beschikken. Buskes was enthousiast over Barths theologie. “Hij heeft me geleerd het evangelie van Jezus Christus te prediken in de twintigste eeuw en hij leert het mij, in vallen en opstaan, nog van week tot week.”⁴¹

In 1924 werd Buskes bevestigd als predikant van de Gereformeerde Kerk op Texel. Twee jaar later werd ds. J.G. Geelkerken (1879-1960) door de Synode van Assen geschorst. De Synode verzocht alle kerkenraden om een dankgebed uit te spreken. Buskes weigerde dit.⁴² Toen op een classisvergadering aan alle aanwezige predikanten gevraagd werd of ze het zonder reserve eens waren met het synodebesluit, antwoordde Buskes ontkennend. Hierop besloot de classis zijn ambtswerk op te schorten.

Kort daarna kreeg Buskes een beroep van de gemeente van ds. Geelkerken, de kerk in Amsterdam-Zuid. Deze gemeente, die buiten het verband van de Gereformeerde Kerken was geraakt, had namelijk nog een predikant nodig. Buskes nam het beroep aan.

In Amsterdam pakte hij het evangelisatiewerk onder arbeiders op. Hij hoorde van een arbeider dat hij nooit meer in de kerk kwam vanwege Colijn.⁴³ Door zijn bezuinigingspolitiek in de jaren 1925-1926 was Colijn voor velen de personificatie van het kapitalisme. De kerk stond voor hen gelijk met het kapitaal.

In 1926 werd de pacifistische Christen-Democratische Unie (CDU) opgericht. De oprichters waren christenen voor wie een lidmaatschap van de SDAP (nog) een stap te ver was. Hun kritiek op de SDAP was dat dit niet alleen een politieke partij was, maar een cultuurbeweging, gedragen door marxisme en humanisme.⁴⁴ In 1929 werd Buskes lid van de CDU. En hij speelde al snel een belangrijke rol in de partij.⁴⁵ Toen de CDU-leiding tijdens de bezetting met de nazi's wilde samenwerken in de strijd tegen het kapitalisme, stapte Buskes uit de partij.

In 1928 was Buskes lid geworden van de christelijke vredesorganisatie Kerk en Vrede. De leden van Kerk en Vrede walen vooral uit de vrijzinnig-protestantse hoek afkomstig. Het wezen van de oorlog was volgens hen onverenigbaar met het christelijk geloof.⁴⁶ In de jaren dertig heeft Buskes bijzonder veel gedaan voor Kerk en Vrede. Hij schreef vele artikelen voor het blad van de organisatie.

In september 1943 ging Buskes over naar de Nederlands Hervormde Kerk. Hij werd predikant voor de buitenkerkelijke evangelisatie onder arbeiders in de hoofdstad. Buskes had het beroep aangenomen omdat hij van mening was dat de kerk een schuld en roeping tegenover de arbeiderswereld had.⁴⁷

Tijdens de oorlog werd Buskes verschillende keren door de Duitsers opgepakt vanwege zijn preken en toespraken. In 1944 werd hij gegijzeld en naar Sint Michielsgestel overgebracht. Hier heeft hij drie maanden gezeten. Hoewel de discussies over de naoorlogse politieke vernieuwing toen al grotendeels waren gevoerd, proefde Buskes nog wel iets van de sfeer in het kamp.⁴⁸

Direct na de oorlog werd Buskes, samen met zes andere hervormde predikanten uit Amsterdam, lid van de SDAP. In de brochure *Wat bezielt ze?*, waarvoor Buskes het concept had opgesteld, legden ze hiervan verantwoording af middels een verklaring. Deze verklaring wordt in de brochure in een negental punten toegelicht:

1. Het Nederlandse volk is in de oorlog door een grote nood heengegaan en daarbij heeft het veel heeft verloren. Tegelijk heeft het volk ook veel kansen en daar dragen de Nederlanders gemeenschappelijk verantwoordelijkheid voor.⁴⁹
2. Het is duidelijk dat het sociale vraagstuk vooralsnog alles beheersen zal.⁵⁰
3. Veel christenen veroordelen het sociale streven als "materialistisch". De Kerk zal deze gangbare veroordeling moeten tegenstaan.⁵¹
4. Er zou een grote dienst aan het volk en de Kerk worden bewezen wanneer de gedachte van de antithese in de politiek zou worden prijsgegeven.⁵²
5. De tijd is aangebroken dat de van elkaar vervreemde groepen gaan samenwerken op grond van een concreet plan. Een plan dat niet de pretentie heeft eeuwige beginselen te realiseren.⁵³

6. Het program van de SDAP uit 1937 is een bruikbaar uitgangspunt voor het zakelijk streven naar een waarachtige samenleving.⁵⁴
7. Binnen de SDAP is een kentering opgetreden waardoor het Marxisme als wereld- en levensbeschouwing verworpen wordt en de klassenstrijd als wapen wordt afgezworen.⁵⁵
8. We willen met onze overgang naar de SDAP een concrete toepassing geven aan de oproep van de synode van de Nederlands Hervormde Kerk.⁵⁶
9. We worden gedwongen door het christelijk geweten en we zouden het erg vinden als onze stap zou leiden tot mistverstand, verwijdering en verdachtmaking.⁵⁷

Na de oprichting van de Partij van de Arbeid werd Buskes lid van deze partij. Zijn verhouding met de PvdA was echter gespannen. Buskes kon zich niet vinden in Bannings personalistisch socialisme. Dit vond hij te vaag en te mistig en bovendien te individueel gericht. Buskes stond een zakelijk socialisme voor ogen: de gemeenschap hoorde voorop te staan.⁵⁸ Omdat hij geen alternatieven zag, bleef Buskes lid van de PvdA.

Maar de doorbraak was volgens Buskes een mislukking geworden. De doorbraak was te weinig avontuur en daardoor werd ze saai en onaantrekkelijk voor de jongeren. Door gebrek aan fantasie en visie veranderde er eigenlijk niets in Nederland.⁵⁹

Buskes wees christelijke organisaties af omdat die volgens hem geen bestaansrecht hadden. Christelijke organisaties annexeerde volgens hem “op een ontoelaatbare wijze het evangelie als rechtvaardiging van haar doelstellingen.”⁶⁰ Een uitzondering maakte hij echter voor de christelijke school. Buskes was van mening dat een kind uit een christelijk gezin onderwijs moest krijgen in een milieu dat aansloot bij thuis. De christelijke school was een goed instrument om jonge mensen toe te rusten om als christen in de wereld te staan. Overigens sprak Buskes liever van ‘School met de bijbel’ dan van christelijke school.⁶¹

3.2 Bezwaren tegen christelijke organisaties

De christelijke voorstanders van de doorbraak kozen uit volle overtuiging voor lidmaatschap van een niet-christelijke partij.⁶² Maar ook al wezen ze de christelijke politiek af, dit betekende niet dat ze hun christen-zijn niet relevant vonden in de politiek.⁶³ Ook in de politiek wilden ze christen zijn. “En toch verwerpen wij een christelijke partij. Waarom?”⁶⁴

In deze paragraaf wil ik deze vraag proberen te beantwoorden. Waarom verzetten de christelijke voorstanders van de doorbraak zich tegen aparte christelijke organisaties? Ik wil een viertal van hun min of meer principiële argumenten één voor één behandelen.⁶⁵

3.2.1 Christelijke organisatie heeft principieel geen bestaansrecht

Onder invloed van de dialectische theologie van Karl Barth meenden voorstanders van de doorbraak dat christelijke organisaties principieel geen bestaansrecht hadden.⁶⁶

De mens moet zich realiseren dat er een grote kloof bestaat tussen de eeuwige God in de hemel en de eindige mens op aarde. Als de Absolute staat God tegenover het menselijke, eindige leven. Hij komt alleen langs de verticale lijn tot onze horizontale geschiedenis. Omdat Hij tegenover de wereld staat, betekent God voor de wereld alleen maar gericht. De verticale lijn van God en de horizontale lijn van onze geschiedenis kunnen nooit met elkaar samenvallen, maar elkaar alleen raken. Daarom past het de mens om ootmoed, nederigheid en onzekerheid te tonen. De mens leeft in zo'n totaal andere wereld dan God, dat de mens in dienst van God in deze wereld onmogelijk iets kan bereiken. Het heeft dan ook geen zin om de normen van de christelijke zedenwet aan de mens voor te houden want door de grote afstand die er is tussen God en mens kan de mens Gods geboden voor de politieke samenleving niet begrijpen. "De christen kan alleen in het geloof, in een nauwlettend luisteren naar het Woord en streng gehoorzamen aan de Heilige Geest zijn weg door de wereld zoeken, zonder dat een algemeen geldend christelijk programma kan worden samengesteld."⁶⁷

De theologie van Barth was een reactie op enerzijds het optimisme van de negentiende eeuw en anderzijds op het opkomend nationaal-socialisme in Duitsland.

Het optimisme van de negentiende eeuw werd de grond ingeboord door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog. De loopgraven van Verdun veroorzaakten een diepe crisis in de Europese cultuur en het optimistische denken van het einde van de negentiende eeuw werd een belangrijke slag toegebracht. Dit was het klimaat waarin Barths theologie ontstond. Hij werd de grote criticus van de natuurlijke Godskennis en van de algemene openbaring. Er is maar één openbaring en dat is Gods openbaring in Jezus Christus.

Barths strijd tegen de natuurlijke theologie kreeg een impuls door het opkomend nationaal-socialisme. Veel christenen zagen Hitler als de door de Voorzienigheid aangewezen leider. Barth verzette zich hier tegen: een zelfstandige leer van de algemene openbaring moest volgens hem onherroepelijk tot heilloze gevolgen leiden.

Dit alles bracht Barth ertoe om te benadrukken dat God de gans Andere was (Pred.5:1). Er kan geen sprake zijn van voortdurende omgang tussen God en de wereld. God is als een bliksemschicht die de hemel doorklieft, zo plotseling en zo overweldigend. God is niet voortdurend aanwezig. Hij openbaart zich alleen 'im Augenblick des Glaubens'. Het is volgens Barth daarom onmogelijk om uit Gods openbaring christelijke normen af te leiden.

De tegenstanders van christelijke organisaties meenden verder dat het onmogelijk was om christelijk handelen in een program van beginselen of van actie vast te leggen.⁶⁸ De menselijke rede wordt overschat wanneer zogenaamde christelijke beginselen voor eeuwig worden aangezien en in de praktijk gelijkgesteld worden met Gods Woord zelf. Van Rhijn verwijst als voorbeeld naar hoe de ARP met het vrouwenkiesrecht is omgegaan. Het vrouwenkiesrecht is door de ARP steeds gezien als

in strijd met de christelijke beginselen. Men leidde dit af uit het scheppingsverhaal, dat zou laten zien dat vrouw afhankelijk is van de man. Ook het Nieuwe Testament werd door de ARP aangehaald om het vrouwenkiesrecht te verwerpen: Paulus leert dat de vrouw in de gemeente moet zwijgen (1 Kor. 14:34-35). Maar nu het actieve vrouwenkiesrecht is ingevoerd, aldus Van Rhijn, zien we honderdduizenden AR-vrouwen naar de stembus gaan. "Ieder moet toch gevoelen, dat hier iets wringt." ⁶⁹

Men vond een christelijke organisatie tenslotte ook onmogelijk vanwege het feit dat iets alleen maar christelijk genoemd kan worden als het voor alle christenen algemeen geldend is. Want als wij iets christelijk noemen, betekent dit dat wij het dekken met de naam van Christus. Dus wanneer iets christelijk wordt genoemd, betekent dit automatisch dat geloofsbeslissingen van anderen als onchristelijk worden gewaardeerd. Zo wordt het evangelie ingekapseld in menselijke krachten en machten.⁷⁰ Met alle negatieve gevolgen voor de kerk van dien: "Zij (nl. de christelijke politiek, GvH) ontnemt aan duizenden de mogelijkheid om tot een zuivere beslissing ten opzichte van evangelie en kerk te komen." ⁷¹

3.2.2 Christelijke organisatie houdt antithese in stand

Een tweede bezwaar dat voorstanders van de doorbraak tegen christelijke organisaties hadden, was het feit dat ze de antithese in stand hielden.

Christelijke organisaties wekken de indruk dat er twee soorten mensen zijn: christenen en heidenen. "Men meent soms dan ook de pretentie te mogen hebben van te zijn: 'Gods legerschare, optrekkend onder Zijn banier'." ⁷² Nu is er inderdaad een wezenlijke tegenstelling tussen geloof en ongeloof, maar deze tegenstelling is niet zo gemakkelijk hanteerbaar. De antithese loopt namelijk niet tussen de politieke partijen, maar dwars door ieder menselijk hart.⁷³ Je kunt niet zeggen dat de christenen het uitverkoren volk van God zijn en de niet-christenen de verworpenen en de verlorenen.⁷⁴

Ook hier zien we weer de invloed van Karl Barth. Volgens Barth had God een universeel verbond met de mens gesloten. In de geschiedenis van Jezus Christus is de mens als zodanig onder het oordeel gesteld en in genade aangenomen. Dit mag toegepast worden op alle mensen. De genade is universeel en brengt objectief het heil voor alle mensen, niet alleen voor het volk van God.⁷⁵ Het verschil tussen gelovigen en de ongelovigen is daarom ten diepste niet anders dan dat de gelovigen weten van het heil en de ongelovigen niet. Het verschil tussen gelovigen en ongelovigen "is daarom een relatieve antithese, waarmee we niet kunnen gaan opereren." ⁷⁶

Er is dus geen principiële antithese tussen christenen en niet-christen en daarom zijn er ook geen christelijke organisaties nodig.

3.2.3 Christelijke organisatie neemt taken van de kerk over

Voorstanders van de doorbraak erkennen dat christelijke organisaties in het verleden wel nut hebben gehad.⁷⁷ Maar het onderscheid tussen kerk en christelijke organisaties werd in het verleden makkelijk uit het oog verloren. Organisaties spraken en getuigden alsof zij de kerk waren of vertegenwoordigden, terwijl een politieke partij zich met zakelijke zaken moet bezighouden.⁷⁸

Het kan zijn dat christelijke organisaties in de negentiende eeuw terecht steeds meer taken van de kerk heeft overgenomen omdat de kerk haar roeping verzaakte. “Maar nu de Nederlandse Hervormde Kerk tot aanvankelijke reorganisatie gekomen is en haar taak weer wil verstaan, behoort een dergelijke plaatsvervangende te worden beëindigd.”⁷⁹ Het apostolaat maakt christelijke partijen dus overbodig. Het was de kerk die de samenleving moest kerstenen. Hiermee verzette men zich tegen het onderscheid dat Kuiper had gemaakt tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme.

3.2.4 Christelijke organisatie brengt christenen in isolement

Een ander veel gehoord argument tegen de christelijke organisatie is de gedachte dat het de christenen in een isolement brengt.

De christelijke organisatie is vaak een doel in zichzelf en wordt een organisatie waarin christenen zich veilig en beschermd voelen. Zo wordt er een eigen christelijke cultuur geschapen. Het gevolg is echter dat de organisatie verwordt tot een getto.⁸⁰ De boodschap van het evangelie is echter niet alleen bestemd voor het christelijke volksdeel, maar voor de hele samenleving.⁸¹

Terwijl christenen midden in de wereld zouden moeten staan en contact moeten zoeken met andersdenkenden, zorgt de isolementshouding ervoor dat christelijke organisaties juist weinig contact krijgen met het niet-christelijke volksdeel. Hierdoor kunnen christenen onmogelijk een zoutend zout zijn in de samenleving, en een licht der wereld. (Mat.5:13-16).

3.3 Christelijke organisaties niet langer vanzelfsprekend

Voor de oorlog waren er al christenen die bewust lid werden van een niet-christelijke politieke partij. Ik heb laten zien dat Banning bijvoorbeeld na de Eerste Wereldoorlog lid werd van de SDAP en in het begin van de jaren dertig zelfs deel uitmaakte van het hoofdbestuur van deze sociaal-democratische partij. En zo waren er meer christenen die zich bij de SDAP of een andere niet-christelijke partij aansloten.

Toch was voor de meeste christenen het lidmaatschap van een niet-christelijke partij een brug te ver. Buskes, die grote bezwaren had tegen de ARP en de CHU, sloot zich voor de oorlog niet aan bij de SDAP, maar bij de Christen-Democratische Unie. Het was min of meer vanzelfsprekend te noemen dat christen lid waren van christelijke organisaties. Christenen die lid werden van een niet-christelijke partij vormden een grote uitzondering.

Na de oorlog kwam hier verandering in. Al direct na de bevrijding werden zeven hervormde predikanten, onder wie Buskes, lid van de SDAP.⁸² Een jaar later werd de Partij van de Arbeid opgericht, men wilde de verzuiling doorbreken. Er kwam, onder invloed van de theologie van Barth, steeds meer kritiek op christelijke organisaties. En hoewel de confessionele partijen ook na de oorlog een belangrijke rol bleven spelen in de Nederlandse politiek, was het niet langer vanzelfsprekend dat christenen lid waren van een christelijke partij of op een christelijke partij een stem uitbrachten. In het volgende hoofdstuk wil ik laten zien hoe er vanuit kerkelijke kant gereageerd werd op deze ontwikkeling.

- ¹ Arie Adriaan van Rhijn (1892-1986) studeerde achtereenvolgens rechten en staatswetenschap. Op beide gebieden promoveerde hij. Tijdens zijn studententijd was hij actief in de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV). Van Rhijn was lid van de Christelijk-Historische Unie (CHU) en maakte deel uit van het hoofdbestuur van deze partij. Hij behoorde tot de 'progressievere' groep binnen de CHU die een actieve rol van de overheid in het economische leven voorstond. Eén dag voor de Duitse inval werd Van Rhijn beëdigd als minister van Landbouw en Visserij in het kabinet-De Geer. Hij vertrok met de regering naar Londen, waar hij in 1941 niet terugkeerde in het kabinet-Gerbrandy. Van Rhijn was gedurende de rest van de oorlog voorzitter van de Buitengewone Algemene Rekenkamer. Na de oorlog werd Van Rhijn lid van de PvdA. Hij meende in deze partij beter zijn sociaal-economische ideeën te kunnen verwezenlijken. Van Rhijn werkte als rechterhand van W. Drees mee aan de opbouw van het naoorlogse stelsel van sociale voorzieningen. Van 1950 tot 1958 was hij staatssecretaris van Sociale Zaken in de kabinetten-Drees/ Van Schaik en -Drees.
Bron A.C.A.M. Bots, "Rhijn, Arie Adriaan van," *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Web-site*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/rhijn>, (6 augustus 2002).
- ² Sytse Ulbe Zuidema (1906-1975) werd in 1931 bevestigd als gereformeerd predikant. Vier jaar later was hij één van de oprichters van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. In 1936 promoveerde hij cum laude op *De filosofie van Occam in zijn commentaar op de Sententiën*. Hierna vertok hij als zendeling naar Indonesië, waar hij gedurende de oorlog in Japanse gevangenschap zat. Na de oorlog werd Zuidema bijzonder hoogleraar (calvinistische wijsbegeerte) in Utrecht en vanaf 1954 tot zijn emeritaat (1971) was hij hoogleraar wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit. Hij keerde zich tegen het naoorlogse beleid van de gereformeerde zending. Ook stond hij bijzonder kritisch tegenover de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Zuidema was bijzonder scherp in polemieken, maar deze waren volgens eigen zeggen nooit tegen personen gericht. Het ging hem altijd om de zaak. Zuidema maakte zich zorgen "over het ontbindingsproces van de geref. zuil."
Bron: Stellingwerff, *Biografisch Lexicon*. Dl. 5, 583-584.
- ³ Rhijn, *Waarom lid?*, 9.
- ⁴ Van Rhijn verzette zich in eerste instantie tegen publicatie van het debat. Hij was van mening dat "dat de behandeling van het onderwerp door de debaters niet voldoende op elkaar klopte." Wel was hij bereid om samen met Zuidema te overleggen "teneinde tot en andere publicatie te komen, waarin dit bezwaar werd ondervangen." Zuidema ging niet op dit voorstel in en publiceerde de lezing die hij tijdens het debat had gehouden. (Zuidema, *Christen*). Hierop besloot Van Rhijn een bewerking van zijn rede te publiceren. Rhijn, *Waarom lid?*, 5.
- ⁵ Keizer, *Sint Michielsgestel*, 80.
- ⁶ Jongh, *Buskes*, 271v.
- ⁷ "Moeder was orthodox-vroom (...) centraal stond niet een dogma, maar: de Heiland." Bannings vader had "vrijzinniger denkbeelden". Banning, "Terugblik", 14v.
- ⁸ In 1898 en 1899 hadden studenten van de kweekschool uit Haarlem en Groningen een tijdschriftje uitgegeven 'Baknieuws'. Het blad werd echter verboden en verdween. In de jaren dat Banning op de kweekschool zat, werd een nieuwe poging gewaagd door studenten van de Nijmeegse kweekschool. De 'Kwekelingenbode' werd opgericht. Het leek misschien een gewoon schoolkrantje, maar "het merkwaardige is, dat uit dit krantje en uit geen der andere, een jeugdbeweging ontstond, die in bepaalde delen van ons volk duidelijke sporen heeft nagelaten." Banning, "Terugblik", 11v.
- ⁹ Volgens Banning drong het scherpe generatiebesef de jongeren "om nieuwe wegen te zoeken voor een eigen levensvorm van de jeugd." Banning, "Terugblik", 13.
- ¹⁰ Banning, "Terugblik", 15.
"In het vierde kweekschooljaar werd ik lidmaat, meer omdat ik er geen bezwaar tegen had, en de Baas (zijn vader, GvH) het graag wilde, dan dat de Kerk enige positieve plaats in mijn leven had." Banning, "Terugblik", 15.
- ¹¹ "Hij begreep, meer psychologisch dan economisch, de nood van het proletariaat en sprak in lezing en preek van zijn 'rode hart', dat hem tot zijn keuze had gebracht." Banning, "Terugblik", 17.
- ¹² "Wat mij voor de geest stond, was vooral een werk van zedelijke en maatschappelijke verheffing van het volk, waaruit ik was voortgekomen, wiens lot met het mijne in mijn geweten verbonden bleef en wiens strijd mij zedelijk gerechtvaardigd en noodzakelijk voorkwam – wil men: werk van volksopvoeding. (...) Zó zag ik toen het predikantswerk en de kerk: als middel tot geestelijke verheffing van het volk, tot opheffing der maatschappelijke werkelijkheid in het licht van de hoogste zedelijke idee: het Koninkrijk Gods en de broederschap der mensen, wereldwijd." Banning, "Terugblik", 18.
- ¹³ "Onder leiding van De la Saussaye werd mij duidelijk dat het bij geschiedenis óók kon gaan om de bewegingen in literatuur, kunst, wetenschap en wijsbegeerte, en dat wij als theologen grondig de 19de eeuw zouden moeten kennen, wilden wij de positie van christendom en Kerk in de moderne wereld begrijpen, en

- ons toekomstig werk verantwoord kunnen doen. ‘Historisch besef’ zou dan moeten inhouden: een scherpe bewustheid omtrent geestelijke waarden.” Banning, “Terugblik”, 21.
- 14 Van de godsdiensthistoricus Kristensen leerde Banning dat geloof “niet een verabsolutering van menselijk, zedelijk idealisme” is, “maar rekent met de categorie ‘heilig’” en “duiding” is “van een gemeenschap met de mysterieuze levenswerkelijkheid.” Banning, “Terugblik”, 21.
- 15 De remonstrantse Roessingh was “woordvoerder van een groep (...) die nadruk legde op centraal godsdienstige waarden als zonde en genade – verbonden met een nieuwe benadering van, een nieuwe liefde tot de Christusfiguur.” Banning, “Terugblik”, 23.
- 16 “Wij stelden het socialistisch ideaal in het licht van de eisen van goddelijke gerechtigheid en naastenliefde, en sloegen snaren aan, die bij vele socialisten, van Kerk en evangelie vervreemd, resoneerden.” Banning, “Terugblik”, 35.
- 17 Banning, “Terugblik”, 54.
- 18 Bruijn, *Brieven*, 23.
- De brief is gedateerd op 6 november 1928.
- 19 Na de Eerste Wereldoorlog moesten velen zich geestelijk opnieuw oriënteren. In Italië kwam het fascisme op en in Duitsland verkeerde in een grote crisis. Banning wilde zich bezinnen over deze situatie, maar kwam er door de drukte van zijn werk nauwelijks aan toe. “Het heeft er toe geleid, dat ik met steun van vrienden mijn predikantswerk beëindigde om een paar jaar lang niet anders te doen dan klaarheid voor mezelf veroveren (...) en te promoveren.” Banning, “Terugblik”, 37.
- 20 Banning, “Terugblik”, 43v.
- Voor meer informatie over de Arbeiders Gemeenschap: zie Banning, “Terugblik”, 37-58.
- 21 Banning werd gevraagd of hij “in de volstrekt onzekere situatie die de oorlog geschapen had, tijdelijk zou kunnen helpen.” Banning, “Terugblik”, 59.
- 22 Over zijn verblijf in Snt Michielsgestel schrijft Banning niet veel in zijn “Terugblik” “Laat mij over het gijzelaarskamp niet te veel zeggen.” Banning, “Terugblik”, 61.
- 23 Na de bevrijding uitgekomen als boek: Banning, *Dag van morgen*.
- 24 Aalders, *Theocratie*, 235.
- 25 Aalders, *Theocratie*, 202.
- 26 Banning, “Terugblik”, 62.
- 27 “Personalistisch zal deze gemeenschap zijn, omdat haar fundament is: die verantwoordelijkheid, waarmee God iederen mens zijn plaats in de schepping aanwees, de verantwoordelijkheid voor gerechtigheid en liefde, die de heilige wil Gods tot uitdrukking brengen.” Banning, *Dag van morgen*, 81.
- 28 Onder invloed van Martin Buber (1878-1965) had Banning een ontwikkeling naar het personalisme doorgevoerd. Hij werd geraakt door Bubers *ik-gij* spreken in plaats van het *ik-het*. Volgens Buber was alle werkelijk menselijk leven ‘ontmoeting’: zonder jij geen ik. Banning, “Terugblik”, 57v
“(..) het ging niet om de geldigheid van abstracte waarden, en om ‘cultuur’ als systeem van waarden, maar om het persoon-woorden van concrete mensen door ontdekkende, bevrijdende ontmoeting.” Banning, “Terugblik”, 58.
- 29 Banning, *Dag van morgen*, 81v.
- 30 Banning, *Dag van morgen*, 68.
- 31 Samen met H. Kraemer (1888-1965) en K.H.E. Gravemeyer (1883-1970) vormde Banning het zogenaamde driemanschap dat zich inzette voor een vernieuwing binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Verder was hij in 1945 één van de oprichters van Kerk en Wereld. In dit instituut, gevestigd in Driebergen, werden christenen opgeleid om zich vanuit de kerk te richten op bevolkingsgroepen die van het evangelie vervreemd waren. Banning werd hier hoofddocent en doceerde geloofs- en sociale vragen. Ook besprak hij allerlei actuele maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Daarnaast was Banning van 1946-1958 buitengewoon hoogleraar aan de universiteit van Leiden, waar hij eerst kerkelijke sociologie en vervolgens wijsgerige sociologie gaf. In 1965 werd Banning ernstig ziek en moest hij al zijn werkzaamheden staken. Zeven jaar later, in 1972, stierf hij. Naast de “Terugblik” van Banning heb ik bij deze paragraaf ook gebruik gemaakt van Zunneberg, *Biografisch Lexicon*. Dl. 5, 37-40.
- 32 Buskes stierf in 1980 op 80-jarige leeftijd.
- 33 Bart de Ligt (1883-1938) was hervormd predikant en één van de voormannen van de Bond van Christen-socialisten. Hij was het die Buskes, volgens eigen zeggen, “de ogen opende voor de anti-kapitalistische, anti-imperialistische en anti-militaristische tendenzen van de bijbel.” Buskes, *Hoera*, 3.
- 34 “Troelstra heeft (...) vanaf het begin aangestuurd op een socialistische beweging, die alle arbeiders, ook de christelijke, zou omvatten. In dit opzicht is hij van de oude socialisten meer dan wie ook de man van de doorbraak geweest.” Buskes, *Hoera*, 44.
- 35 J.R. Sotemaker de Bruïne (1869-1941) was hervormd predikant en stond van 1907-1916 in Utrecht. Buskes ging regelmatig naar zijn preken luisteren. “Hij is zeker één van de eerste predikanten in de Hervormde Kerk geweest –naast Talma –die aan de opwekking van sociaal besef een positieve bijdrage schonk.” Buskes, *Hoera*, 16.

NOTEN HOOFDSTUK 3

- ³⁶ “De jaren, die ik aan de V.U. doorbracht zijn voor mij boeiende en vruchtbare jaren geweest.” Buskes, *Hoera*, 37.
- ³⁷ Buskes, *Hoera*, 76.
- ³⁸ “Bavinck gaf echter evenmin een oplossing, ook niet wat de Schriftbeschouwing betreft. Ook hij wees ten slotte de Schriftkritiek af, al kon hij, ook wat dit vraagstuk betreft, alleen door een noodsprong op het gereformeerde erf landen.” Buskes, *Hoera*, 76.
- ³⁹ Jongh, *Buskes*, 52.
- ⁴⁰ “In mijn leven (...) heeft de N.C.S.V. heel wat gerelatieveerd, dat in de eigen gereformeerde kring als absoluut gold. Ik kan er de N.C.S.V. slechts dankbaar voor zijn.” Buskes, *Hoera*, 64.
- ⁴¹ Buskes, *Hoera*, 91.
- ⁴² Buskes weigerde te danken “omdat naar mijn overtuiging de Synode het gezag van een bepaalde bijbelbeschouwing – de fundamentalistische – ten onrechte met het gezag van de bijbel zelf vereenzelvigde.” Buskes, *Hoera*, 110.
- ⁴³ De antirevolutionair H. Colijn (1869-1944) was van 1923-1925 minister van Financiën. Daarna was hij minister-president in vijf kabinetten-Colijn (1925-1926, 1933-1939). In 1935 was Colijn gedwongen de gulden te devalueren. Zijn economische lagen heel dicht bij die van de liberalen. Zijn crisisbeleid, dat bestond uit handhaven van de ‘harde’ gulden en overheidsbezuinigingen, was omstreden.
Bron: Dankers, *Lexicon*, 47v.
- ⁴⁴ Buskes, *Hoera*, 140.
- ⁴⁵ “In de ruim tien jaar van zijn lidmaatschap was Buskes de geestelijke leidsman bij uitstek, aanvankelijk in de voorste gelederen, later wat meer op de achtergrond.” Jongh, *Buskes*, 116.
- ⁴⁶ “Een christendom, dat oorlog en oorlogstoerusting aanvaardt, is niet meer het christendom van Jezus Christus.” Buskes, *Hoera*, 149.
- ⁴⁷ “Van jongs af hadden de sociale vragen mij bezig gehouden en de schuld der kerk tegenover de arbeiderswereld was ik steeds meer als een grote schuld gaan zien. Werken onder de van de kerk en geloof vervreemde arbeiders was al jaren lang mijn verlangen geweest.” Buskes, *Hoera*, 201.
- ⁴⁸ “Toen ik in Gestel kwam, behoorde de ‘mooiste’ tijd van het gijzelaarskamp al tot het verleden.” Maar, vervolgt Buskes “er waren toch nog voldoende mannen van formaat om het verblijf in Gestel vruchtbaar te maken.” Buskes, *Hoera*, 198.
Hendrik Algra (1896-1982), een Antirevolutionair Tweede Kamerlid, die ook in het gijzelaarskamp heeft gezeten, relativeert dit. Volgens hem heeft ‘de geest van Gestel’ nooit bestaan. Algra, *Mijn werk*, 111.
- ⁴⁹ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 5.
- ⁵⁰ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 7.
- ⁵¹ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 9.
- ⁵² Buskes, *Wat bezielt ze?*, 11.
- ⁵³ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 15.
- ⁵⁴ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 16v.
- ⁵⁵ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 19v.
- ⁵⁶ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 25.
- ⁵⁷ Buskes, *Wat bezielt ze?*, 26.
- ⁵⁸ “De persoon ging domineren over de zaak. Natuurlijk, het gaat om de mens, maar men zal nooit verstaan wat socialisme betekent, indien men het geheel tot persoonlijke verhoudingen herleidt. Het socialisme draagt ook een zakelijk karakter.” Buskes, *Hoera*, 236.
- ⁵⁹ Buskes, *Hoera*, 237.
- ⁶⁰ Buskes, *Hoera*, 224.
- ⁶¹ Jongh, *Buskes*, 353-358.
- ⁶² Volgens Van Rhijn telde de PvdA in 1952 “ruim 4000 protestants-christelijke leden”. Rhijn, *Waarom lid?*, 10.
- ⁶³ “Ook op politiek terrein wilden wij God dienen, echter uitsluitend door te trachten op dat terrein het rechte te doen, dat wat op een bepaald ogenblik gedaan moest worden, zal er van een menselijke samenleving naar Gods gebod sprake zijn.” Buskes, *Hoera*, 224.
- ⁶⁴ Rhijn, *Waarom lid?*, 11.
- ⁶⁵ Behalve deze principiële bezwaren, had men ook grote praktische bezwaren tegen de ‘christelijke’ politiek van vooral Colijn.
“Wat Colijn b.v. in sociaal opzicht tot stand bracht, was naar onze overtuiging niet dat, wat gedaan moest worden, omdat het sociaal economisch gewaardeerd, liberalisme was. Het rechte werd toentertijd gepropageerd door de S.D.A.P. Toch was Colijn een christen. De S.D.A.P. was geen christelijke partij. Toch stond de S.D.A.P. in dit opzicht datgene voor dat gedaan moest worden.” Buskes, *Wat bezielt ze?*, 14.
Volgens Buskes was de ‘christelijke’ politiek er de oorzaak van dat veel arbeiders niet meer in de kerk kwamen. “Hij noemde het geen mensen die de kerk hadden verlaten, maar mensen die door de kerk waren verlaten.” Jongh, *Buskes*, 93.

-
- ⁶⁶ “Wat deze theologische leer (nl. de dialectische theologie, GvH) precies inhoudt, is niet gemakkelijk uit te leggen, omdat dit dikwijls meer een kwestie van aanvoelen dan van begrijpen is.” A.J. Verbrugh, “Politieke richtlijnen en politieke partijen in Nederland (6),” *Ons Politeuma* 11, no.9 (oktober 1958), (111). Ik heb bij het schrijven van deze alinea van dit artikel gebruik gemaakt.
- ⁶⁷ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 209.
- ⁶⁸ “De houdingen en gedragingen, die uit (...) geloof voortvloeien zijn niet zonder meer als christelijk aan te merken, d.w.z. als algemeen geldend.” Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 211.
- ⁶⁹ Rhijn, *Waarom lid?*, 14.
- ⁷⁰ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 211.
- ⁷¹ Buskes, *Hoera*, 224.
- ⁷² Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 209.
“Vooral in de christelijke organisatie van Kuypertiaanse structuur speelt dit punt een rol.” Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 209.
- ⁷³ “We zien het zelfs bij de allergrootsten in de geschiedenis van het Christendom. De discipel Petrus, die zijn Meester verloochende, was op dat moment in de macht van de boze, maar toch bestemde Jezus diezelfde Petrus tot de man op wien Hij zijn gemeente zou bouwen.” Rhijn, *Waarom lid?*, 18.
- ⁷⁴ Banning, *Rede*, 3.
- ⁷⁵ “(...) de Kerk heeft geen andere boodschap, dan dat het heil objectief in Christus voor allen is.” Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 102.
- ⁷⁶ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 123.
- ⁷⁷ Bijvoorbeeld in de schoolstrijd (Buskes, *Wat bezielt ze?*, 11) of voor de emancipatie van protestanten en rooms-katholieken (Banning, *Rede*, 2).
- ⁷⁸ “Wij pleiten echter niet voor neutraliteit op politiek en sociaal terrein, maar voor z a - k e l i j k h e i d. Dat is iets totaal anders.” Buskes, *Wat bezielt ze?*, 13.
- ⁷⁹ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 212.
- ⁸⁰ “We kapselden ons in onze cocons in stee van ootmoedig en open in het volle mensenleven te staan: de afzondering was niet een laatste mogelijkheid, wanneer de barre nood dwong, maar een principiële vanzelfsprekendheid, die we met een zekere wellust almeer toespitsten.” Stufkens, *Waarom wij voor PvdA kiezen*, 6.
- ⁸¹ Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 209.
- ⁸² Buskes over zijn overstap naar de SDAP: “Ik had deze stap twintig jaar vroeger moeten doen. Maar dat zag ik pas in 1945. In 1925 was ik nog niet zo ver.” Buskes, *Hoera*, 225.

HOOFDSTUK 4 – DE KERKEN EN DE DOORBRAAK

“(…) DAAR IMMERS DEZELFDE BELIJDENIS MEER DAN ÉÉN CONCRETE TOEPASSING MOGELIJK MAAKT (…)”
[Christen zijn in Nederlandse samenleving, 14.]

In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat er christenen waren met onoverkomelijke bezwaren tegen christelijke organisaties. Hoe reageerden de kerken op deze ontwikkeling? Daarover zal het in dit hoofdstuk gaan. Ik wil kort aandacht besteden aan de reactie van de drie grootste kerkgenootschappen in ons land op de doorbraakgedachte. Daarbij zullen achtereenvolgens aan de orde komen: de Rooms-katholieke Kerk (4.1), de Nederlands Hervormde Kerk (4.2) en de synodaal Gereformeerde Kerken (4.3).

4.1 De doorbraak en de Rooms-katholieke Kerk

In de oorlog werd er door de rooms-katholieken volop gediscussieerd over de vraag of de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) na de oorlog weer terug moest komen of niet.

Er leefden onder de rooms-katholieken twee meningen. Aan de ene kant waren er (vooral) de jongeren die van mening waren dat in de naoorlogse tijd geen plaats meer was voor de RKSP. In het verzet werd samengewerkt met de SDAP-jongeren en daar had men elkaar gevonden in het personalistisch socialisme. Het beoefenen van de naastenliefde was volgens het belangrijkste en daar had men geen eigen rooms-katholieke partij voor nodig. Dat kon men ook goed in de een niet-katholieke partij uitoefenen. Aan de andere kant werd er door de vooroorlogse partijbestuurders in stilte gewerkt aan het herstel van de RKSP. Zij werden daarbij gesteund door de bisschoppen, met wie ze tijdens de oorlog intensieve contacten onderhielden.¹

Na de oorlog kwam het dagelijks bestuur van de RKSP met de boodschap dat een eigen politiek verband van katholieken onmisbaar was. Eind september 1945 veranderde de RKSP haar naam in Katholieke Volkspartij (KVP). De KVP was een beginsel- en programpartij, die ook voor niet-katholieken openstond.²

Toch stemden veel rooms-katholieken niet op de KVP. Bij de Kamerverkiezingen in 1952 verloor de KVP vooral in Brabant en Limburg opvallend veel stemmen aan de PvdA.³ De bisschoppen zagen dit met lede ogen aan en besloten een Bisschoppelijk Mandement uit te vaardigen. Dit Mandement, van bijna 50 pagina's, werd op 30 mei 1954 in ruim 1700 parochies afgekondigd.⁴

Het Mandement kreeg als titel *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*.⁵ Volgens de bisschoppen moest het openbare leven worden gekerstend, want “Ook van het openbare leven is Christus verlosser en koning!”⁶ Alle scheiding tussen godsdienst en leven op maatschappelijk gebied wordt dan ook verworpen: het leven is immers één.⁷

De gelovigen hebben de taak “om mee te werken aan de opbouw van een christelijke maatschappij en daardoor aan de bloei en de uitbreiding van het Godsrijk op aarde.”⁸ Door persoonlijke heiliging

en persoonlijk getuigen moet een gelovige Christus in de wereld brengen.⁹ De bisschoppen steunen daarom de pogingen om de persoonlijke beleving van het evangelie te versterken.¹⁰ Maar de bisschoppen benadrukken tevens dat een mens niet zonder maatschappelijke vormen kan: de mens is namelijk een sociaal wezen.¹¹ En laat ook de geschiedenis van het katholieke leven niet zien dat er een verband bestaat tussen de bloeitijden van het geestelijk leven en de groei van het katholiek organisatieleven?¹²

Daarom vinden de bisschoppen de eenheid van alle rooms-katholieken zo belangrijk. Want alleen op die manier kan de maatschappij hervormd worden in de geest van het evangelie.¹³ De bisschoppen spreken daarom hun verontrusting uit over het feit “dat er in ons land katholieken zijn, die schijnbaar zó van doorbraakgedachten vervuld zijn, dat zij voor de eenheid der katholieken weinig of geen oog meer lijken te hebben.”¹⁴

De bisschoppen zien met lede ogen aan dat ook de politieke eenheid van de katholieken steeds kleiner wordt.¹⁵ Ze keuren een lidmaatschap van de Partij van de Arbeid dan ook ten stelligste af, en wel om drie redenen.¹⁶

Allereerst brengt een lidmaatschap van de PvdA de eenheid van de katholieken in gevaar.¹⁷ Dit heeft, ten tweede, weer tot gevolg dat “onze christelijke invloed op staatkundig gebied zeer belangrijk zou worden verzwakt, en dat daarmee ook onze positie in het sociale leven op de duur geheel zou worden ondermijnd.”¹⁸ Tenslotte menen de bisschoppen dat een katholiek geen lid van de PvdA kan zijn omdat de basis tot samenwerken ontbreekt. “Volwaardige christelijke politiek kan niet bestaan zonder christelijk beginsel en tenslotte ook niet zonder eendracht in dat beginsel.”¹⁹ En de PvdA werkt niet vanuit het christelijk beginsel.²⁰

Alle rooms-katholieken die wel lid zijn van de PvdA wordt de wacht aangezegd: “Wij handhaven de bepaling, dat de heilige Sacramenten moeten geweigerd worden –en, als hij zonder bekering sterft, ook de kerkelijke begrafenis –aan de katholiek, van wie bekend is, dat hij lid is van een socialistische vereniging, of dat hij, zonder lid te zijn, toch geregeld socialistische geschriften of bladen leest of socialistische vergaderingen bijwoont.”²¹

Het is opmerkelijk te noemen dat de bisschoppen zo negatief tegenover samenwerking met niet-christenen stonden. In de rooms-katholieke theologie speelt de natuurlijke theologie immers een belangrijke rol. Het Vaticaans Concilie sprak in 1870 uit “dat God, het beginsel en einddoel van alles, door middel van het natuurlijke licht van de menselijke rede uit het geschapene met zekerheid kan worden gekend.”²² Waarom verzetten de bisschoppen zich dan zo tegen samenwerking met niet-christenen?

Nu hebben de bisschoppen er wel degelijk oog voor dat in de Partij van de Arbeid “bepaalde naturrechterlijke beginselen worden aanvaard en dat zij (de PvdA, GvH) in menig opzicht constructieve arbeid verricht in het belang van het algemeen welzijn, niet in het minst op sociaal terrein.”²³ En ook niet-christen kunnen “natuurlijke deugden, zoals daar zijn: gemeenschapszin, vaderlandsliefde, burgerzin, medelijden, karaktervastheid” hebben.²⁴ Maar toch is samenwerking met niet-christen binnen één partij volgens de bisschoppen ongewenst. De Partij van de Arbeid werkt immers niet alleen vanuit het christelijk beginsel.²⁵ De PvdA baseert zich mede op het humanisme. Maar het

humanisme waarop de PvdA steunt, aldus de bisschoppen, “houdt principieel geen rekening met het bestaan van een persoonlijke God, het ziet van dat bestaan af, hetgeen praktisch neerkomt op de ontkenning van God.”²⁶ Daarmee construeert het humanisme “een zedelijkheid zonder God”.²⁷ In feite probeert het humanisme weer een toren van Babel te bouwen.²⁸ Daarom kunnen katholieken onmogelijk met niet-christenen binnen één partij samenwerken. De katholieken moeten zich organiseren in een katholieke partij “om God de plaats te geven die Hem toekomt, als grondslag van het particulier, maatschappelijk en staatkundig leven van de mens.”²⁹

Behalve theologische bezwaren, hadden de bisschoppen ook bezwaren van sociologische aard. Ze legden de nadruk op de noodzakelijke eenheid van de rooms-katholieken. Zonder die eenheid wordt de katholieke positie in het sociale leven ondermijnt.³⁰ Goddijn merkt op dat de bisschoppen hiermee tactisch inspeelden op het succesvol verlopen Kromstafteest dat een jaar eerder was gevierd. Tijdens dit feest vierden de rooms-katholieken het eeuwfeest van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in ons land.³¹

Binnen de Partij van de Arbeid functioneerde de Katholieke Werkgroep (KWG), een werkgroep voor rooms-katholieke leden van de PvdA. De voorzitter van de KWG benadrukte al twee dagen na de afkondiging van het Mandement dat de rooms-katholieke leden van de PvdA zich in ieder geval niet zouden aansluiten bij de KVP. Op het partijcongres van de PvdA werd door de KWG herhaald dat de rooms-katholieken gewoon in de PvdA bleven.³²

Goddijn concludeert dat honderdduizenden rooms-katholieken “het Mandement aan hun laars lapten of er moppen overtapten.”³³ Het aantal van “honderdduizenden” lijkt me echter wat overdreven. In de eerst volgende Tweede Kamerverkiezingen, twee jaar na het Mandement, boekte de Katholieke Volkspartij namelijk een winst van 3%, een winst die ze in de twee daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen wist vast de te houden.³⁴ Het verval begon voor de KVP pas in de tweede helft van de jaren zestig.³⁵

Met het uitkomen van het Mandement was het officiële standpunt van de rooms-katholieke kerk in Nederland duidelijk: de doorbraak werd verworpen.

De vraag blijft nu over hoe het Mandement te rijmen is met de deelname van de Katholieke Volkspartij aan de kabinetten Drees. Waarom hadden de bisschoppen dan geen bezwaar tegen het feit dat de KVP samen met de Partij van de Arbeid deel uitmaakte van de regering? Het Mandement besteed hier slechts kort aandacht aan. Samenwerking is mogelijk wanneer het sociale streven van andere partijen in de lijn liggen “van hetgeen de menselijke natuur en de sociale structuur van de gemeenschap vragen.”³⁶ Maar, benadrukt het Mandement, deze samenwerking mag niet te kosten gaan van de eenheid onder de katholieken.³⁷

4.2 De doorbraak en de Nederlands Hervormde Kerk

Anders dan de Nederlandse bisschoppen stond de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk niet afwijzend tegenover de doorbraak. Dit hangt nauw samen met het feit dat de eerste naoorlogse jaren uit de geschiedenis van de Hervormde kerk werden beheerst door de apostolaatsgedachte.³⁸ De hervormde kerk wilde het Nederlandse volk herkerstenen en herkerstening sloot verzuiling uit. In een verzuilde maatschappij zou de kerk immers de arbeiders nooit kunnen bereiken.³⁹ Om het hervormde standpunt te kunnen plaatsen, is het noodzakelijk terug te gaan in de geschiedenis van de hervormde kerk.⁴⁰

Vanaf de zeventiende eeuw functioneerde de Nederlands Hervormde Kerk als publieke kerk in ons land. In de negentiende eeuw nam haar invloed langzaam maar zeker af. In 1834 (Afscheiding) en 1886 (Doleantie) verlieten veel meelevende en gemotiveerde leden de Hervormde kerk. Verder werd in de grondwet van 1848 de vrijheid van godsdienst vastgelegd zodat de Hervormde kerk ook andere erkende kerken naast zich moest dulden.

De invloed van de Hervormde kerk op de Nederlandse samenleving werd ook minder door de toenemende ontkerkelijking en de richtingensrijd binnen de Hervormde kerk zelf. Daar kwam bij dat het Algemeen Reglement van 1816 voorschreef dat de Synode werd samengesteld uit dertien predikanten en zes ouderlingen, afgevaardigden uit de Provinciale Kerkbesturen en niet uit de classes. Daardoor was de Synode geen breed ambtelijk vertegenwoordigend orgaan.⁴¹ Bovendien moest de Synode alleen maar administratieve en financiële zaken afhandelen. "Dat de synode leiding had te geven aan de Kerk en ook Christus' naam had te belijden behoorde niet tot de taakomschrijving."⁴² Zo was de kerk "verworden tot een administratief lichaam"⁴³ en was ze niet in staat een krachtig en profetisch geluid te laten horen in de jaren dertig, de jaren van de crises en de tijd waarin het nationaal-socialisme opkwam.

En toen begon de Tweede Wereldoorlog. Al snel na de Duitse inval kwam de Algemene Synodale Commissie met een woord van meeleven en bemoediging voor het hele volk. Onder leiding van de nieuwe secretaris van de Synode, K.H.E. Gravemeyer⁴⁴, wilde de hervormde kerk namelijk een sprekende kerk zijn, een kerk die zich verantwoordelijk voelde voor het hele Nederlandse volk. Gravemeyer vond, in navolging van Ph.J. Hoedemaker (1839-1910), dat Gods verbond een nog belangrijkere grondslag van de Kerk was dan de wedergeboorte en belijdenis. Het ging hem om 'heel de Kerk en heel het volk'.

In augustus 1940 stelde de Synode een Commissie voor Kerkelijk Overleg in. Deze commissie werd geleid door ds. H. Kraemer.⁴⁵ De commissie vormde een aantal werkgroepen, waaronder de werkgroep Gemeenteopbouw. Deze werkgroep wilde in eerste instantie de plaatselijke gemeenten "mobiliseren tot levende gemeenten met gebruikmaking van de bestaande organen."⁴⁶ Volgens Kraemer moest de reorganisatie van de kerk van onder af gebeuren. Plaatselijke gemeenten moesten zich afvragen hoe ze in hun eigen omgeving als aan Christus gebonden levensgemeenschappen konden

spreken en handelen. Geleidelijk aan ging de werkgroep zich echter ook bezinnen op de structuur van de kerk. Dit resulteerde uiteindelijk in een totaal vernieuwde kerkorde die in 1951 in werking trad en waarin de apostolaatsgedachte zo'n grote plaats innam.

Na de bevrijding zetten Banning, Gravemeyer en Kraemer zich in voor Gemeenteopbouw. De drie theologen hadden elkaar leren kennen in Sint Michielsgestel en ze vormden een hecht driemanschap. In de zomer van 1945 trokken ze het land door om kerkenraden en gemeenten te bezoeken "om de geest van Gemeenteopbouw te verlevendigen en de nieuwe ontwikkelingen in de kerk te bevorderen."⁴⁷ Gravemeyer benadrukte de noodzaak van reformatie van de volkskerk en herkerstening van ons land, Kraemer was de visionair van het driemanschap en Banning beklemtoonde de profetische roeping van de kerk ten aanzien van het politieke en sociale leven.⁴⁸

Verskillende mensen die betrokken waren bij de werkgroep Gemeenteopbouw namen een vooraanstaande plaats in binnen de Nederlandse Volksbeweging. Er ligt dan ook een duidelijke relatie tussen het streven van de NVB en de apostolaire koers van de hervormde kerk. De NVB streefde naar een geestelijke vernieuwing van de samenleving, waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor het christendom. Dankzij deze geestelijke vernieuwing zou de kerk in staat zijn om de arbeiders te bereiken, een groep mensen die in een verzuilde maatschappij door de kerk nauwelijks bereikt konden worden.

Zoals ik in de vorige paragraaf heb beschreven, kwamen de Nederlandse bisschoppen in 1954 met het Bisschoppelijk Mandement. De Hervormde Synode reageerde een jaar later met het herderlijk schrijven: *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving*.⁴⁹ In dit schrijven wees de Synode erop dat christenen verschillende politieke keuzes kunnen maken. "Binnen de Kerk hebben wij onze verschillen niet alleen te dulden, maar zelfs te achten, daar immers dezelfde belijdenis meer dan één concrete toepassing mogelijk maakt".⁵⁰ In tegenstelling tot de bisschoppen wil de Synode de leden van de kerk dus niet voorschrijven voor welke politieke partij ze moesten kiezen. Christenen moeten zich niet organisatorisch isoleren van de samenleving, maar solidariteit tonen met de samenleving. De moderne mens lijdt aan het bestaan. "Wij christenen staan niet tegenover, maar naast deze mens."⁵¹

Niet iedereen binnen de Hervormde kerk kon zich vinden in de nieuwe koers na de oorlog. De rechterzijde van de Hervormde kerk vond dat de werkgroep Gemeenteopbouw de waarheidsvraag in het midden liet. Verder waren er kritische geluiden te horen ten aanzien van de apostolaatsgedachte: was deze gedachte niet veel te pretentius, in een tijd waarin de kerken leeg liepen?⁵² Maar al deze kritiek neemt niet weg dat de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk zich niet verzette tegen de doorbraak.

4.3 De doorbraak en de synodaal Gereformeerde Kerken

In de vorige paragrafen zagen we dat zowel de Rooms-katholieke Kerk als de Nederlands Hervormde Kerk zich officieel uitspraken over de doorbraak. De bisschoppen veroordeelde de doorbraak, terwijl de Synode van de hervormde kerk zich er achter schaarde. Van de kant van de synodaal Gereformeerde Kerken kwam er echter geen officiële uitspraak over de doorbraak.

Er waren wel gereformeerden die lid werden van de PvdA, maar net als vóór de oorlog was het ook ná de oorlog eigenlijk vanzelfsprekend dat de gereformeerden hun stem uitbrachten op de Antirevolutionaire Partij. Volgens Thijs Booij werd de doorbraak in de Gereformeerde Kerken zelfs met alle macht bestreden. Op ironische wijze beschrijft hij dat “Mr. Gereformeerd klomp brak” bij de doorbraak.⁵³ Maar Mr. Gereformeerd liet het er niet bij zitten, pakte de klomp op en vloog op de PvdA in. “Hij sloeg er formidabel mee. Waar hij maar raken kon, ging het er op los. En hij wist van geen ophouden.”⁵⁴

Een van de gereformeerden die “van geen ophouden” wist, was de al eerder genoemde S.U. Zuidema. In het debat met Van Rhijn verdedigt hij de stelling dat een christen geen lid kon worden van de Partij van de Arbeid. Wie lid wordt van de PvdA moet immers instemmen met het Beginselprogramma van de Partij. Volgens de Partij van de Arbeid waren deze beginselen noch christelijk, noch onchristelijk. Maar Zuidema vraagt zich af of dit ook echt het geval is. Eén van de beginselen van de PvdA is het democratisch grondrecht op bestaanszekerheid en op arbeid. De overheid moet hiervoor aansprakelijk kunnen worden gesteld.⁵⁵ Nu wil Zuidema zich ook graag inzetten tegen bestaanszekerheid en werkeloosheid, maar hij ontkent dat dit bijbelse rechten zijn. Hij noemt de ideologie van recht op bestaanszekerheid in strijd met de bijbel. “Zij is in strijd met de *ootmoed* (cursivering van Zuidema, GvH) die van den christen gevraagd wordt en die niet durft te zeggen, ook niet als Overheid: ‘Ik zal wel zorgen dat u dit recht krijgt. Ik ben er mee verantwoordelijk voor.’ Dat is God tarten.”⁵⁶ Het beginsel van recht op bestaanszekerheid en recht op arbeid is een politieke mythe in strijd met het christendom.⁵⁷ Een christen zal deze uit mythe nooit kunnen en mogen verdedigen.⁵⁸ Hij kan dan ook “alleen met innerlijke kneuzingen” lid zijn van de Partij van de Arbeid.⁵⁹

Zuidema is het ook niet eens met de kritiek die Van Rhijn heeft op de sociale politiek van de christelijke partijen. De meeste sociale wetten in ons land zijn bijna allemaal door christelijke kabinetten tot stand gebracht. En de Sociaal Democratische Arbeiders Partij stemde bij de meeste van die wetten tegen.⁶⁰ Maar stel nu eens dat Van Rhijn gelijk zou hebben en dat “de christelijke partijen zoals zij momenteel in Nederland reilen en zeilen niet deugden”.⁶¹ Dan was dat nog geen reden om lid te worden van een socialistische partij. Van Rhijn had dan, aldus Zuidema, een nieuwe christelijke partij moeten oprichten.⁶²

Zuidema is niet onder de indruk van het feit dat er binnen de PvdA een Protestants-christelijke Werkgemeenschap functioneert. Deze Werkgemeenschap mag volgens het beginselprogramma van de PvdA alleen maar een socialistische doelstelling hebben. De christelijke levensovertuiging mag in

deze werkgemeenschap grondslag zijn, mits deze levensovertuiging daar gebruikt wordt en zich bruikbaar stelt als wapen voor het socialisme (par.36).”⁶³

Ook de antirevolutionaire jurist N. Okma moest niets hebben van de doorbraak. Hij discussieerde met Buskes over de achtergrond en doelstelling van de PvdA. Okma begreep niet hoe Buskes kon beweren dat de Partij van de Arbeid geen geestelijke achtergrond en geen levens- en wereldbeschouwing had. De voorgeschiedenis van de PvdA liet toch duidelijk anders zien?⁶⁴

Zo werd de doorbraak over het algemeen afgewezen in de synodaal Gereformeerde Kerken.⁶⁵ Volgens Noordegraaf werd de doorbraak zelfs met name van de kant van de Gereformeerde Kerken fel bestreden.⁶⁶ En Fasker schrijft dat de oude verbondenheid tussen de Gereformeerde Kerken en de Antirevolutionaire Partij na de oorlog spoedig werd hersteld.⁶⁷

NOTEN HOOFDSTUK 4

- 1 “De conclusie is gerechtvaardigd dat de bisschoppen in de jaren '44-'46 eerst en vooral bedacht waren op herstel van de katholieke organisaties. Ze wensten geen experimenten en bevorderden krachtig met woord en subsidies de h.i. juiste koers.” Manning, “Geen doorbraak”, 74.
- 2 Zie voor de totstandkoming van de KVP: Duynstee, *Schermerhorn-Drees*, 40-43 en Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*. Dl. 12, 170-173.
- 3 De KVP verloor 2 van de 32 zetels en kwam uit op 30 zetels, terwijl de PvdA 3 zetels won en van 27 naar 30 zetels steeg. Woltjer, *Recent Verleden*, 752.
- 4 De (voor)geschiedenis van het Mandement staat beschreven in Goddijn, “Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement”.
- 5 Voor een samenvatting van het Mandement zie Goddijn, “Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement”, 34-38
- 6 *De katholieke*, 4.
“Uit de samenleving en samenwerking van mensen ontstaat het openbare leven. Ook dit openbare leven moet gekerstend worden.” *De katholieke*, 4.
- 7 “Bij alle werkelijk onderscheid tussen Kerk en burgerlijke maatschappij, blijft het *leven* (cursivering in Mandement, GvH) één, en mag dat leven –ook het openbare –niet losgemaakt worden van God en godsdienst.” *De Katholieke*, 5.
- 8 *De katholieke*, 5.
- 9 *De katholieke*, 8.
- 10 Mits “onder leiding van de kerkelijke overheid”. *De katholieke*, 9.
- 11 “Niemand kan echter voorbij aan het feit, dat de mens een sociaal wezen is, en dat in zijn sociale aanleg de mogelijkheid ligt tot de hogere ontwikkeling van zijn persoonlijkheid.” *De katholieke*, 9.
- 12 *De katholieke*, 9.
- 13 *De katholieke*, 10.
“Maar vooral, zonder hechte eenheid zijn wij zeker niet in staat waardevolle bijdragen te leveren voor de christelijke opbouw der maatschappij.” *De katholieke*, 12v.
- 14 *De katholieke*, 13.
- 15 “Sommigen zijn zo ver gegaan, dat zij het verband der eenheid hebben verlaten.” *De katholieke*, 35.
- 16 Het Mandement besteed 2 (van de 54) paragrafen expliciet aan de PvdA: *De katholieke*, 43-46.
- 17 *De katholieke*, 44.
- 18 *De katholieke*, 44.
- 19 *De katholieke*, 44.
- 20 “Voorop zij nog eens gesteld (...) dat zonder de doorvoering van de christelijke beginselen geen duurzame maatschappelijke orde en waarachtig welzijn mogelijk is.” *De katholieke*, 16.
- 21 *De katholieke*, 43.
- 22 Genderen, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, 126.
- 23 *De katholieke*, 44.
- 24 *De katholieke*, 8.
- 25 *De katholieke*, 44.
- 26 *De katholieke*, 39.
- 27 *De katholieke*, 39.
- 28 “een maatschappij bouwen, niet op God gericht, maar tot aan de hemel reikend; God uit de hemel halen en de mens in moderne zin tot afgod maken, althans tot het centrum van het heelal.” *De katholieke*, 39.
- 29 *De katholieke*, 40.
- 30 *De katholieke*, 44.
- 31 Goddijn, “Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement”, 34.
- 32 “Als wij zouden uittreden, wordt de KVP ‘een gecanoniseerde partij’ en wordt het voor tweevijfde van ons volk onmogelijk om een vrije partijkeuze te doen.” Goddijn, “Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement”, 59.
- 33 Goddijn, “Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement”, 42.
- 34 Behaald percentage stemmen KVP bij Tweede Kamerverkiezingen: 1952: 28,7% 1956: 31,7% 1959: 31,6% 1963: 31,9% Woltjer, *Recent Verleden*, 750v.
- 35 KVP: 1697: 26,% 1971: 21,9% 1972:17,7% Woltjer, *Recent Verleden*, 751.
- 36 *De katholieke*, 14.
- 37 “Alleen moeten wij bij (...) samenwerking met des te meer waakzaamheid aan onze hogere beginselen en met des te meer kracht aan onze eenheid vasthouden.” *De katholieke*, 14.
En “hoe hechter onze eenheid is, des te meer kunnen en mogen wij openstaan voor deze samenwerking.” *De Katholieke*, 15.
- 38 De inhoud van de apostolaatsgedachte wordt in de Kerkorde van 1951 als volgt verwoord:
“Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap gesteld in de wereld om Gods beloften en geboden voor alle mensen en machten te betuigen, vervult de Kerk, delend in de aan Israël geschonken verwachting van het Koninkrijk Gods haar apostolaire opdracht in het bijzonder in haar gesprek met Israël, door het werk der

- zending, door de verbreiding van het Evangelie en de voortdurende arbeid aan de kerstening van het volksleven in de zin der Reformatie.” (artikel VIII lid 1)
- “De Kerk richt zich in de verbreiding van het Evangelie tot hen, die daarvan zijn vervreemd, om hen terug te brengen tot de gemeenschap met Christus en Zijn Kerk, blijft in al haar geledingen strijden voor het reformatorisch karakter van staat en volk en wendt zich, in de verwachting van het Koninkrijk Gods, in de arbeid der kerstening tot overheid en volk, om het leven naar Gods beloften en geboden te richten.” (artikel VIII lid 4)
- Geciteerd uit: Heuvel, *Hervormde Kerkorde*, 417v.
- 39 “Kerstening sloot (...) verzuiling uit. Elke poging om de arbeiders terug te winnen voor het evangelie zou dan bij voorbaat tot mislukken zijn gedoemd.” Noordegraaf, *Vijf broden*, 62,
- 40 Hierbij heb ik vooral gebruik gemaakt van Noordegraaf, *Vijf broden*, 52-67.
- 41 “Zo was er geen contact tussen de top en het grondvlak van de kerk.” Oostenbrink-Evers, “Kerkrechtelijke ontwikkelingen”, 109.
- 42 Oostenbrink-Evers, “Kerkrechtelijke ontwikkelingen”, 109.
- 43 Noordegraaf, *Vijf broden*, 53.
- 44 K.H.E. Gravemeyer (1883-1970) “stamde uit de kring van die theologen die bij Kohlbrugge de strenge afwijzing van alle synergisme en natuurlijke theologie geleerd hadden en die dit verbonden met het ideaal van de hervormde kerk als belijdende volkskerk in de geest van Hoedemaker.” Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 282.
- Zie verder over Gravemeyer: Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 282 en Oostenbrink-Evers, “Kerkrechtelijke ontwikkelingen”, 112v..
- 45 H. Kraemer (1888-1965) werkte als bijbelvertaler op Java en was een internationaal zendingsdeskundige. Hij schreef ter voorbereiding van derde Internationale Zendingsraad (Tambaram, India, 1938) het boek *The Christian Message in a Non-Christian World*. “Dit boek was de eerste groot opgezette poging om de zogenaamde dialectische theologie vruchtbaar te maken voor de zending.” Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 326.
- “Kraemer had geen statisch, maar een dynamisch beeld van wat de kerk is. (...) Dit is het apostolisch karakter van de kerk; het bestaat niet daarin, dat zij haar gezag aan de apostelen ontleent, of dat zijn de apostolische geloofsbelijdenis aanvaardt, maar daarin dat zij in al haar woorden en daden getuige is van God en van zijn verlossende daden en bedoelingen.” Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 328.
- Zie verder over Kraemer: Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 326-328 en Oostenbrink-Evers, “Kerkrechtelijke ontwikkelingen”, 113v.
- 46 Noordegraaf, *Vijf broden*, 56.
- 47 Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 314.
- 48 Keizer, *Sint Michielsgestel*, 93.
- 49 Het geschrift was opgesteld door K.H. Miskotte. Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 373.
- Miskotte was één van de zeven predikanten die zich na de oorlog aansloten bij de SDAP en hier in het openbaar verantwoording van aflegden in de brochure *Wat bezielt ze?*
- 50 *Christen-zijn in Nederlandse samenleving*, 14.
- 51 *Christen-zijn in Nederlandse samenleving*, 12.
- 52 Voor de kritiek op de apostolaatsgedachte: zie Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 65-67.
- 53 Booi, *Stille omwenteling*, 53.
- 54 Booi, *Stille omwenteling*, 53.
- 55 Zuidema, *Christen*, 17.
- 56 Zuidema, *Christen*, 18.
- 57 Zuidema, *Christen*, 18.
- 58 Zuidema, *Christen*, 19.
- 59 “Zo moet ik antwoorden op de vraag: Kan een christen lid zijn van de Partij van de Arbeid? Hij kan het alleen met innerlijke kneuzingen. Hij kan het alleen wanneer hij antinomisch leeft. Wanneer hij zijn christendom op teert. Wanneer hij die politieke mythe – en er zijn er zo meer in dit program – die mythe dienst als een vreemde god, die hij niet dienen mag en welke dienst hij hoe eer hoe liever om Godswil moet opzeggen, zal hij niet al méér socialistisch en al minder christen worden.” Zuidema, *Christen*, 20.
- 60 Zuidema, *Christen*, 23.
- 61 Zuidema, *Christen*, 21.
- 62 “Toen de Savorin Lohman niet meer in de Antirevolutionaire Partij kon verkeren, ontstond er een Christelijk Historische Unie. Toen ds Buskes niet meer in de christelijke partijen een dak had, ontstond er een Christelijk-Democratische Unie. U moet nu argumenteren waarom u niet een –vooruitstrevende (...) Christelijke Democratische Unie hebt opgericht. Dan was u er ook.” Zuidema, *Christen*, 29.
- 63 Zuidema, *Christen*, 6v.
- Zuidema verwijst hiervoor naar paragraaf 36 van het Beginselprogramma van de PvdA. Deze paragraaf luidt als volgt: “Ter verdieping en verrijking van het geheel der socialistische gedachte en beweging, geeft de Partij binnen haar organisatie gelegenheid tot het oprichten van werkgemeenschappen op de grondslag van de levensovertuiging.” Banning, *Kompas*, 12.
- 64 Jongh, *Buskes*, 275v.

⁶⁵ Er waren wel gereformeerden die lid waren van de PvdA. Veenhof reageert in een *Persschouw* in *De Reformatie* op een artikel van de synodaal gereformeerde hoogleraar K. Dijk. Deze had in het *Centraal Weekblad* de vraag opgeworpen of “sommigen onzer (...) overlopers zijn geworden naar de partij van de arbeid?”. Veenhof: “Is dat een echte vraag? (...) Zijt gij dan alleen een vreemdeling in Jeruzalem, dat gij niet weet dat velen in Uw kerken lid van de P.v.d.A. zijn?” C. Veenhof, “'Bij de Jaarkeer'”, *De Reformatie* 30, no. 15 (08-01-1955): 119-120 (119).

⁶⁶ Noordegraaf, *Vijf broden*, 63.

⁶⁷ Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 310.

HOOFDSTUK 5 – VRIJGEMAAKTE AUTEURS OVER DE DOORBRAAK

“WIE ZOU ZULK EEN IDEEAAL NIET TOELACHEN!”
[K. van Huizen, *De Reformatie* 23, no. 7 (15-11-1947): 57.]

De voorstanders van de doorbraak hamerden op de eenheid van ons volk. Had de oorlog niet bewezen dat mensen met verschillende geloofs- en/ of levensbeschouwing goed met elkaar kunnen samenwerken? We zijn allemaal Nederlanders en als Nederlanders hebben we toch een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de toekomst van ons land?

Over dit eenheidsideaal schreef K. van Huizen in *De Reformatie*. Een mooi ideaal, aldus Van Huizen, “Wie zou zulk een ideaal niet toelachen!”¹ Van Huizen zelf in ieder geval niet, zo blijkt uit de rest van het artikel. Hij spreekt van een “surrogaat-eenheid”. Van Huizen was niet de enige die kritiek leverde op het eenheidsstreven. R.J. Dam (1896-1945), die een maand voor de bevrijding door de Duitsers werd gefusilleerd, schreef in de oorlog een kritische “Schets en beoordeling van de beginselen der ‘Nederlandsche Volksbeweging’”. Deze schets werd in 1946 postuum in *De Reformatie* gepubliceerd.²

Van vrijgemaakt gereformeerde kant werd er in de pers negatief gereageerd op de doorbraak. In het volgende hoofdstuk kijk ik naar de bezwaren die men hiertegen had. In dit hoofdstuk bespreek ik de auteurs die door hun schrijven de meeste invloed hebben gehad in de politieke meningsvorming van de vrijgemaakten in de jaren 1945-1960. Het gaat achtereenvolgens om K. Schilder (5.2), F.A. den Boeft (5.3), A. Zijlstra (5.4), C. Veenhof (5.5), P. Jongeling (5.6), Joh. Francke (5.7) en A.J. Verbrugh (5.8).³

Eerst wil ik echter aandacht besteden aan de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken in de periode 1945-1960. (5.1)

5.1 De vrijgemaakt Gereformeerde Kerken 1945-1960

Op 26 juli 1944 schorste de Synode van Utrecht (1943-1945) professor S. Greijdanus (1871-1948) als emeritus-hoogleraar en emeritus-predikant. Een week later werd de hoogleraar K. Schilder ontslagen als professor en afgezet als emeritus-predikant. Hiermee was “het beslissende signaal voor een brede landelijke beweging tot Vrijmaking” gegeven.⁴

Door heel het land maakten gereformeerde kerken zich vrij door zich af te scheiden van het kerkverband van de Gereformeerde Kerken. De vrijgemaakte kerken organiseerden zich al snel in een eigen kerkverband en in 1946 telden ze 215 gemeenten met ruim 77.000 leden.⁵ De provincie Groningen telde het meeste aantal leden, gevolgd door Overijssel en Zuid-Holland.⁶

Het aantal leden van de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken nam jaarlijks toe tot ruim 98.000 leden in 1960, verdeeld over 308 gemeenten.⁷

De vrijgemaakten hadden een theologische hogeschool in Kampen. Hier gaven onder meer Schilder, B. Holwerda (1909-1952) en C. Veenhof les. In de eerste helft van 1952 werden de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken opgeschrikt door het overlijden van de hoogleraren Schilder en Holwerda. Vooral het overlijden van Schilder betekende een klap voor de vrijgemaakt-gereformeerde wereld.⁸

In veel vrijgemaakte gezinnen werd het weekblad *De Reformatie* gelezen.⁹ Hoewel het aantal abonnementen van 10.000 in 1946 was teruggelopen tot nog maar 4.000 in 1952, was *De Reformatie* na de Vrijmaking “de spreekbuis van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)”.¹⁰ Sinds 1935 was Schilder de enige redacteur geweest. Na zijn overlijden ontstond er verschil van mening over de koers die *De Reformatie* zou moeten gaan voeren. K.C. van Spronsen (1897-1979) van de uitgeverij van het blad vond dat *De Reformatie* veel duidelijker leiding moest geven. Dit leidde na allerlei perikelen tot een geheel nieuwe redactie in 1956, met onder meer ds. J. Kamphuis (geb. 1921).¹¹ Een aantal vrijgemaakten konden zich niet vinden in de koers van *De Reformatie* en zij richtten het weekblad *Opbouw* op. “Bescheidenheid in het leiding geven, was het eerste wat men voor ogen had.”¹² In het voorjaar van 1957 verscheen het eerste nummer van *Opbouw*. “*Opbouw* werd het blad van de milde vleugel in de vrijgemaakte kerken.”¹³

Een ander blad dat veel gelezen werd in vrijgemaakte gezinnen, was het *Gereformeerd Gezinsblad*.¹⁴ Dit blad verscheen voor het eerst in 1948 en kwam twee keer per week uit.¹⁵ De koers van het *Gereformeerd Gezinsblad* was helder: “Bevordering van de doorwerking der reformatie, die, in de Kerk begonnen, gelijk een zuurdeeg het hele leven moest doortrekken.”¹⁶ In het begin stonden er vooral opiniërende artikelen in het *Gereformeerd Gezinsblad*. Hoofdredacteur P. Jongeling schreef veel over politieke zaken, waaronder over de doorbraak.¹⁷

De gereformeerden waren voor de oorlog gevormd op de zogenaamde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag. Op deze verenigingen werd de jeugd op grondige wijze onderwezen in de gereformeerde leer. Ook werden op de jongelingsverenigingen boeken van Kuiper bestudeerd.¹⁸ De vrijgemaakten waren dan ook gepokt en gemazeld in de gereformeerde leer.

Vóór de Vrijmaking was het merendeel van de vrijgemaakten lid geweest van de Antirevolutionaire Partij. Na de Vrijmaking kwam er een bezinning op gang over de vraag of men nog wel samen kon werken met synodaal gereformeerden binnen de ARP.¹⁹ Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 gaf Schilder, ondanks allerlei bezwaren die hij tegen de ARP had, toch het advies om op deze partij te stemmen. Maar bij de verkiezingen onthielden de meeste vrijgemaakten zich van stemming.²⁰

Steeds meer vrijgemaakten meenden dat samenwerking binnen de ARP niet langer mogelijk was en tenslotte werd er een ‘vrijgemaakte’ politieke partij opgericht: het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV).²¹ Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1950 stemden ongeveer 60% van de kiesgerechtigde vrijgemaakten op het GPV.²² Negen jaar later, bij de Tweede Kamerverkiezingen was dit percentage gestegen tot bijna 80%.²³

Een veel gebezigde term na de Vrijmaking was die van 'doorgaande reformatie'. Hiermee bedoelde men dat de Vrijmaking, die men als reformatie zag, op alle terreinen van het leven moest doorwerken.²⁴ Praktisch betekende dit dat er allerlei 'vrijgemaakte' organisaties opgericht werden: een 'vrijgemaakte' politieke partij, het Gereformeerd Politiek Verbond, een 'vrijgemaakte' krant, het *Gereformeerd Gezinsblad*, een 'vrijgemaakte' vakvereniging, het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond, 'vrijgemaakte' scholen enz.

Niet alle vrijgemaakten voelden zich bij dit ijveren voor 'doorgaande reformatie' thuis.²⁵ Er kwamen dan ook botsingen die leidden tot de zogenaamde breuk aan het einde van de jaren zestig.²⁶

5.2 K. Schilder

Klaas Schilder werd geboren in 1890 te Kampen. Toen hij 6 jaar oud was, stierf zijn vader. Zijn moeder moest hard werken om voor haar 3 kinderen te kunnen zorgen. Met hulp van vrienden kon ze Schilder naar het Gereformeerd Gymnasium sturen. Daar bleek Schilder een geniale leerling te zijn. In 1909 begon hij in zijn geboortestad met de studie theologie.

Na een aantal jaren als predikant gewerkt te hebben, werd hij in 1933 door de Generale Synode van Middelburg benoemd tot hoogleraar aan de Theologische Hogeschool in Kampen. In hetzelfde jaar was Schilder in het Duitse Erlangen summa cum lauda gepromoveerd als doctor in de theologie.

Schilder schreef veel in *De Reformatie*. Hij was bijna vanaf de oprichting van dit weekblad medewerker geweest en hij verzorgde verschillende rubrieken. Daarin toonde hij zich een bestrijder van de theologie van Karl Barth.

In de jaren dertig had Schilder een zestal artikelen geplaatst over het bestaansrecht van christelijke politieke partijen onder de titel: "Ook de 'Christelijke politiek' in gevaar".²⁷ Hierin sprak Schilder zijn zorg uit over het feit dat veel gereformeerde jongeren afscheid namen van christelijke politiek. Volgens Schilder kwam dit mede door het 'neen' van de theologie van Karl Barth en E. Brunner (1889-1966) over al het historisch gegeven en dus ook over alle christelijke politiek.

In 1936 schreef Schilder zijn brochure "*Geen Duimbreed!*". In deze brochure gaf hij een toelichting bij het besluit van de Synode van Amsterdam (1936) betreffende het lidmaatschap van de Christen-Democratische Unie (CDU) en de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Schilder bekritiseerde de beginselverklaring van de CDU. Hij bespeurde daarin een dualisme tussen onze wereld en Gods Koninkrijk.²⁸

Schilder verwierp dit dualisme en koos uit volle overtuiging voor een christelijke politieke partij, de Antirevolutionaire Partij. In 1937 schreef hij voor deze partij een verkiezingspamflet tegen de NSB.

In 1944 werd Schilder door de Synode van de Gereformeerde Kerken geschorst en vervolgens afgezet als hoogleraar en als predikant. Ook andere predikanten, ouderlingen en diakenen werden geschorst.²⁹ Dit veranderde hun houding richting de Antirevolutionaire Partij drastisch. Er werd ge-

sproken van een 'ethisch conflict'.³⁰ Hoe kon men in de politiek nog samenwerken met broeders die hen als scheurmakers de kerk hadden uitgezet?

Na de Vrijmaking schreef Schilder veel over de politieke roeping van de vrijgemaakten. Toen de ARP in 1947 met het zogenaamde miljoenplan kwam³¹, adviseerde Schilder met veertien andere vrijgemaakten vooralsnog niet mee te werken aan de inzamelingsactie.³² Een jaar later was Schilder één van de sprekers op het Amersfoorts Congres. Dit congres, dat was samengeroepen door een werkcomité waarvan Schilder ook deel uitmaakte, was bedoeld als een bezinnings- en studiecongres voor vrijgemaakten. Schilder sprak in Amersfoort over de verhouding tussen de kerk en het Koninkrijk van God. Verder hield hij er een lezing over de algemene genade.

In 1947 schreef Schilder een uitgebreide artikelenreeks onder de titel "Zelfstandig optreden in de politiek?".³³ Ook schreef Schilder over de doorbraak. Zo besprak hij bijvoorbeeld de brochure *Wat bezielt ze?* van zeven Amsterdamse predikanten, onder wie J.J. Buskes en K.H. Miskotte, waarin rekenschap werd afgelegd van hun besluit lid te worden van de SDAP.³⁴

Door al zijn pennenvruchten heeft Schilder veel betekend voor de politieke meningsvorming van de vrijgemaakten. Hoe groot zijn invloed was, bleek uit de woorden die Joh. Francke schreef na het overlijden van Schilder in 1952 in *Ons Politeuma*, het orgaan van het Gereformeerd Politiek Verbond: "En wij danken de Vader der geesten voor zo enorm veel, dat wij in onze prof. Schilder, ook *in politics* (cursivering van mij, GvH), mochten bezitten en hebben ontvangen."³⁵

5.3 F.A. den Boeft

In de jaren na de Vrijmaking kwam er onder de vrijgemaakten een bezinning op gang over de politieke roeping die ze hadden. Was het nog verantwoord om lid te blijven van de ARP of was het beter om een nieuwe politieke partij op te richten? Eén van degenen die voor deze laatste optie koos, was ds. F.A. den Boeft (1896-1966). Hij was in die jaren één van de stuwende krachten achter het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV).

Floris Adriaan den Boeft studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en werd in 1922 bevestigd in zijn eerste gemeente. Zijn huwelijk werd bevestigd door K. Schilder, toen nog predikant in Gorinchem. Schilder was een goede vriend van Den Boeft. Hij las Schilders boeken met veel instemming en hij deelde diens visie op het kerkelijk leven. Den Boeft had hoge verwachtingen van een vernieuwing van het kerkelijk leven.

In de Tweede Wereldoorlog werd Den Boeft veldpredikant en ging hij vrijwillig naar een krijgsgevangenkamp in Duitsland. In juni 1945 kwam hij terug in Nederland en koos hij direct voor de Vrijmaking. Den Boeft was erg actief binnen de vrijgemaakte kerken. Zo was hij lid van het curatorium van de Theologische Hogeschool en zat hij in het hoofdbestuur van de Jongelingsbond. Verder was Den Boeft voorzitter van het GPV, de Mannenbond en van het Zendingsadviescollege van Zwolle. Na

zijn sterven in 1966 stond er in een 'In memoriam' treffend: "Wie later de geschiedenis van de vrijgemaakte kerken en haar vestiging en consolidatie gedurende de eerste vijftien jaar van haar bestaan zal schrijven, zal overal Den Boeft tegen komen."³⁶

In de jaren na de Vrijmaking ontstonden er in het land zogenaamde vrije kiesverenigingen³⁷. Den Boeft juichte deze ontwikkeling toe. Al in augustus van 1945 had hij geschreven geen vertrouwen te hebben in samenwerking binnen de ARP met synodalen. "Wie vandaag knoeien kan met het kerkrecht, kan het morgen ook met ander recht."³⁸ Om de vrije kiesverenigingen te ondersteunen richtte Den Boeft een blad op, waarvan hij hoopte dat het als officieel orgaan van de vrije kiesverenigingen kon gaan functioneren: *Politiek voorlichtingsorgaan ten dienste van de Gereformeerde Kiesverenigingen in Nederland*.

Na afloop van het Amersfoorts Congres (1948) leidde Den Boeft een besloten bijeenkomst. Daar werd een Landelijke Contactraad van vrije kiesverenigingen opgericht. Den Boeft kwam in het bestuur van de Contactraad en de naam van zijn blad werd veranderd in *Ons Politeuma*. In de beginjaren waren de meeste artikelen in *Ons Politeuma* van de hand van Den Boeft. In zijn artikelen waarschuwde Den Boeft regelmatig tegen de doorbraak. En dat is volgens hem ook hard nodig, want er zijn vele vrijgemaakten die "het gevaar" niet zien: "Ze zijn het zich niet bewust dat we leven aan de rand van de afgrond."³⁹

Den Boeft kon in zijn artikelen erg scherp schrijven over de synodaal Gereformeerde Kerken. "Ze hebben het recht verworpen en de Heere heeft hen in de ongerechtigheid verstrikt."⁴⁰ In 1960 sloot Den Boeft zich echter weer aan bij de synodaal Gereformeerde Kerken.⁴¹

5.4 A. Zijlstra

Toen het GPV in 1952 voor het eerst meedeed aan de Tweede Kamerverkiezingen, was Albertus Zijlstra (1874-1968) de lijsttrekker van de partij. Zijlstra was de enige binnen het GPV die kon bogen op ruime politieke ervaring. Van 1918 tot 1946 was hij lid geweest van de Tweede Kamer voor de Antirevolutionaire Partij.⁴² Daarnaast heeft Zijlstra ook jaren in de Groninger gemeenteraad gezeten namens de antirevolutionairen.⁴³

Behalve Tweede Kamerlid was Zijlstra ook journalist. Van het begin van de vorige eeuw, 1901, tot aan de Duitse inval werkte hij bij de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, een antirevolutionaire krant. Vanaf 1905 als hoofdredacteur. Ook was Zijlstra werkzaam bij *De Standaard*. Hier was hij Abraham Kuiper opgevolgd, toen deze in 1919 van de artsen zijn werkzaamheden voor zijn lijfblad moest staken.⁴⁴

Al voor de oorlog schreef Zijlstra artikelen "tegen Karl Barth, tegen confessionele onbelijndheid, tegen de Nederlandse Christen-Studentenvereniging, die veel Kamper studenten onder haar leden telde en die onder anderen door prof. H. Bavinck gesteund werd."⁴⁵

In het eerste oorlogsjaar werd Zijlstra gearresteerd door de Duitsers omdat hij een massale samenkost van Antirevolutionairen had geleid. Hij werd naar het concentratiekamp in Buchenwald overgebracht. Hier proefde Zijlstra iets van de oecumenische sfeer, waar hij niets van moest hebben. “Het was het vervagen van de antithese, de opdoemende nevel van het algemeen christendom boven geloofszekerheid en kerkmuren, met zijn verflauwing der grenzen, zijn geloof op een stuiver-tje.”⁴⁶

In 1941 werd Zijlstra weer vrijgelaten, toen er een amnestieregeling kwam voor alle mensen die ouder dan 60 jaar waren en in slechte lichamelijke conditie verkeerden.

In 1944 werd Zijlstra geschorst als ouderling van de Gereformeerde Kerk in Groningen. Korte tijd later werd hij vrijgemaakt. Het zou nog tot 1949 duren voordat hij definitief brak met de ARP en zich aansloot bij het GPV.⁴⁷ Twee jaar eerder was Zijlstra één van de vijftien vrijgemaakten die het advies gaven niet bij te dragen aan het miljoenplan van het Centraal Comité van de ARP.⁴⁸ In 1948 was hij de voorzitter van het Amersfoorts Congres.

Onder het pseudoniem Marnix verzorgde Zijlstra de rubriek ‘Groninger Brieven’ in *De Reformatie*.⁴⁹ In deze brieven keerde hij zich fel tegen de doorbraak. Schermerhorn, de eerste Nederlandse minister-president na de Tweede Wereldoorlog en voorstander van de doorbraak, werd door Zijlstra getypeerd als “de grootste ramp die de historie van ons land kent”.⁵⁰

Zijlstra had totaal geen vertrouwen in de Partij van de Arbeid. De ARP mocht dan menen dat de socialisten in de PvdA veranderd waren ten opzichte van de vooroorlogse SDAP en over gezag en recht hetzelfde dachten als de ARP, maar dat was volgens Zijlstra toch echt een vergissing.⁵¹ De PvdA is een totalitaire partij en “hun pretentie is, dat heel het volk, afgezien van elk kerkelijk verschil, bij haar behoort. Dat is het karakter van de doorbraak.”⁵²

Volgens Zijlstra is de ARP ook schuldig aan het slagen van de doorbraak omdat de ARP niet meer trouw is aan “de wezenlijke antirevolutionaire beginselen”.⁵³

Behalve voor *De Reformatie* schreef Zijlstra ook voor het *Gereformeerd Gezinsblad* (het latere *Nederlands Dagblad*). Verder verschenen er in 1950 twee boeken van zijn hand over politiek.⁵⁴ Op deze wijze heeft Zijlstra invloed gehad op de politieke meningsvorming van de vrijgemaakten in de jaren vijftig.

Zijlstra heeft nooit actief politiek bedreven voor het GPV. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 behaalde de partij geen enkele zetel. Voor andere verkiezingen stelde Zijlstra zich, vanwege zijn leeftijd, niet meer beschikbaar.⁵⁵

5.5 C. Veenhof

Nadat Cornelis Veenhof (1902-1983) zeven jaar onderwijzer was geweest, schreef hij zich in 1926 in als student aan de Theologische Hogeschool in Kampen. In 1933 werd hij bevestigd in zijn eerste gemeente.

Tijdens zijn studie raakte Veenhof geboeid door de herbezinning die binnen de Gereformeerde Kerken op gang was gekomen. Er werd volop nagedacht over de erfenis die H. Bavinck, maar vooral A. Kuiper had achtergelaten. In deze tijd kreeg Veenhof intensief contact met K. Schilder⁵⁶ en A. Janse (1890-1960). Toch ging Veenhof in 1944 niet mee met de Vrijmaking. Hij had moeite met Schilders radicalisme.⁵⁷ Pas toen Veenhof zelf werd geschorst als predikant van Utrecht, maakte hij zich vrij. Dat was in augustus 1945. Twee maanden later benoemde de Synode van de vrijgemaakte kerken te Enschede hem tot hoogleraar aan de Theologische Hogeschool. Hij werd belast met het onderwijs in de homiletiek, catechetiek, poimeniek, diaconiek, evangelistiek, liturgiek en filosofie.

Ondertussen was Veenhof al jaren verbonden aan *De Reformatie*. Vanaf 1934 schreef hij hier artikelen voor. Na de oorlog besteedde Veenhof veel aandacht aan de doorbraak. Hij bekritiseerde in dit verband de theologie van Karl Barth. Diens theologie had er immers voor gezorgd dat “de protestantse wereld in beweging, ja in een crises gekomen” was.⁵⁸

Volgens Veenhof was de doorbraak ook binnen de ARP doorgedrongen. “Reeds in de officiële antirevolutionaire lectuur kon men vóór jaren de doorbraak constateren. Ja, hij werd daar zakelijk op krachtige wijze g e p r o p a g e e r d e n d o o r g e v o e r d .”⁵⁹

Veenhof heeft veel gepubliceerd in *De Reformatie*. Na het overlijden van Schilder trad hij samen met de hoogleraren P. Deddens, B. Holwerda en H.J. Jager (1900-1988) toe tot de “Voorlopige redactie-commissie”. “Veenhof was ongetwijfeld de ‘primus inter pares’. Hij was een man die zich sterk verbonden voelde met de gereformeerde traditie van Kuiper, Bavinck, Sikkel en Vollenhoven en kon daardoor de radicale nieuwbouw van de ‘doorgaande reformatie’ binnen vrijgemaakte kring maar matig waarderen.”⁶⁰

Er ontstonden meningsverschillen over de te varen koers van *De Reformatie*. K.C. van Spronsen (1897-1979) van de uitgeverij van het blad vond dat *De Reformatie* veel duidelijker leiding moest geven. Dit leidde tot een geheel nieuwe redactie in 1956, waarin geen plaats meer was voor Veenhof. Na 1956 heeft hij dan ook geen artikelen meer geschreven in *De Reformatie*. Teleurgesteld over de gebeurtenissen, was hij één van de oprichters van *Opbouw*, waarvan hij van vanaf 1957 tot zijn dood in 1983 redacteur was. In 1968 raakte Veenhof buiten het verband van de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken.

5.6 P. Jongeling⁶¹

Van 1948 tot 1974 was Pieter Jongeling (1909-1985) hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad* (vanaf eind 1967 *Nederlands Dagblad* geheten). Voor deze krant schreef Jongeling talloze hoofdartikelen. Veel van deze artikelen zijn later gebundeld uitgegeven. “Vanuit zijn functie droeg hij bij aan de formulering en realisering van normen, waarden, doeleinden en verwachtingen van de meeste individuen in de vrijgemaakt-gereformeerde wereld.”⁶²

Voordat Jongeling bij het *Gereformeerd Gezinsblad* werkzaam werd, had hij een aantal jaren gewerkt bij de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*. Deze antirevolutionaire krant mocht van de Duitsers niet meer verschijnen en hield in oktober 1941 op te bestaan. In besloten kring gaf Jongeling daarna voorlichting over allerlei actuele vraagstukken. Dit leidde tot zijn arrestatie in april 1942. Hij kwam terecht in het concentratiekamp Sachsenhausen-Oranienburg. Hier zat hij onder erbarmelijke omstandigheden drie jaar gevangen.

Na zijn terugkeer uit Duitsland werd Jongeling, die ondertussen voor de Vrijmaking had gekozen, hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*. In 1948 kwam hij, na een aantal conflicten met zijn directie over de te varen koers van de krant, bij het *Gereformeerd Gezinsblad* terecht.

In het *Gereformeerd Gezinsblad* schreef Jongeling regelmatig artikelen waarin hij de doorbraakgedachte bestreed.⁶³ De invloed van de doorbraak meende hij behalve in de hervormde kerk ook te zien in de synodaal Gereformeerde Kerken en binnen de ARP. Daar werd immers de antithese steeds meer en meer losgelaten. Bovendien had de ARP voor het Europees federalisme gekozen. Hiermee bevorderde de ARP volgens Jongeling de doorbraak.⁶⁴

Jongeling had ook scherpe kritiek op de Partij van de Arbeid. De partij mag dan wel “tammer” lijken dan de vooroorlogse SDAP, maar dat is slechts schijn. Principieel is de PvdA niet anders dan de SDAP.⁶⁵ De politiek van de PvdA “berooft de mens van zijn verantwoordelijkheid en maakt hem tot een massamens, die straks zelfs de totale staat van de antichrist met gejuich zal begroeten.”⁶⁶

In 1963 werd Jongeling de eerste vertegenwoordiger van het Gereformeerd Politiek Verbond in de Tweede Kamer.⁶⁷

5.7 Joh. Francke

Eén van de stuwende krachten achter het GPV was Johannes Francke (1909-1990). Francke was in 1937 begonnen met zijn studie theologie, nadat hij eerst met succes het Staatsexamen had afgelegd. Voor die tijd had hij bij zijn vader op de boerderij gewerkt.

Al voordat Francke met zijn studie begon, was hij “een ‘Schilderiaan’ in hart en nieren”.⁶⁸ Toch ging Francke niet aan de Theologische Universiteit in Kampen studeren, maar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij had hier een aantal redenen voor. Eén daarvan was het feit dat Francke in Amsterdam een bredere opleiding kon krijgen dan in Kampen. Verder kon hij, wanneer hij goede studieresultaten zou behalen, in Amsterdam de studie in kortere tijd kunnen afronden dan in Kampen mogelijk was.

In zijn studententijd luisterde Francke zoveel mogelijk naar de preken van ds. S.G. de Graaf.⁶⁹ In 1941 begon Francke zijn loopbaan als predikant. Na de Vrijmaking werd Francke de tweede predikant in Rotterdam-Delfshaven, naast ds. H. Knoop (1891-1974).

Francke speelde direct vanaf de Vrijmaking een belangrijke rol in de politieke bezinning binnen de vrijgemaakte kerken. Eind 1946 hield hij een referaat op het “Congres tot bezinning op onze politieke levenshouding”.⁷⁰ Ook behoorde Francke tot het werkomité dat het Amersfoorts Congres van 1948 voorbereidde. Op het congres hield hij een lezing over de betekenis van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Op het Amersfoorts Congres, een bezinnings- en studiecongres, werd besloten om het gesprek aan te gaan met de Antirevolutionaire Partij over het program en beleid van de partij. Ook zou er gesproken moeten worden over het feit dat de leiding van de ARP geen ruimte bood voor een gesprek over het ‘ethisch conflict’. Pas wanneer de ARP niet bereid zou zijn om de kritiek in overweging te nemen, zou “het tot een verder gaand zelfstandig optreden in de politiek dienen te komen.”⁷¹ Voor Francke gingen de conclusies van het congres echter niet ver genoeg. Hij leidde na afloop een besloten bijeenkomst, waarop een Landelijke Contactraad van vrije kiesverenigingen werd opgericht.⁷² Hier is het Gereformeerd Politiek Verbond uit voortgekomen.

Francke stond bekend om zijn belezenheid. Elke week las hij, naast de voorbereidingsstudie voor de preken, een wetenschappelijk werk.⁷³ Hij beschikte over een omvangrijke bibliotheek en een uitgebreid knipselarchief.

Francke heeft veel geschreven over politieke en sociale onderwerpen. Hij schreef artikelen voor ondermeer *Ons Politieuma* en *De Reformatie*. Ook verschenen er een aantal brochures van het Gereformeerd Sociaal Economisch Verband (GSEV) van zijn hand.

Zo speelde Francke een belangrijke rol bij de vrijgemaakte sociaal-economische en politieke bezinning. Zijn lijvig boek van ruim 350 pagina's *De Kerk en het Sociale Vraagstuk* werd op menig mannenvereniging bestudeerd.

5.8 A.J. Verbrugh⁷⁴

De laatste persoon die ik in dit hoofdstuk voor het voetlicht wil halen, is Albertus Johannes Verbrugh (geb. 1916).⁷⁵ Verbrugh nam een bijzondere positie in binnen de vrijgemaakte wereld. Hij was

namelijk niet afkomstig uit een gereformeerd gezin. Zijn ouders waren weliswaar lid van Nederlands Hervormde Kerk, maar volgens Verbrugh waren ze meer liberaal dan hervormd.

Tijdens zijn studie natuur- en scheikunde in Leiden kwam Verbrugh in contact met de Gereformeerde Kerken. In 1936 werd hij gedoopt en legde hij belijdenis af van zijn geloof. Vol overgave stortte Verbrugh zich op het bestuderen van de bijbel en de gereformeerde leer.

Na zijn studie promoveerde Verbrugh en samen met zijn vrouw vertrok hij vlak voor het uitbreken van de oorlog naar Nederlands-Indië. Daar las hij *De Reformatie* en raakte meer en meer geboeid door Schilder. Toen Verbrugh en zijn vrouw in 1946 terugkeerden in Nederland sloten ze zich na een paar maanden aan bij de vrijgemaakte kerken. “Verbrugh weigerde zich als vrijgemaakte te laten opsluiten in een vrijgemaakt-gereformeerde wereld. De eigenzinnige Bart (roepnaam van Verbrugh, GvH) had al voor de oorlog ontdekt dat in de gereformeerde levensstijl traditie een belangrijke rol speelde naast bijbelse argumentatie.”⁷⁶

Verbrugh werd redacteur van het weekblad *Herrijzend Nederland*. Dit blad kwam uit de illegaliteit en hoewel het geen confessionele grondslag had, richtte het zich voornamelijk op antirevolutionaire en christelijk-historische vernieuwingsgezinden. Verbrugh pleitte voor een christelijke staat met vrijheid voor alle burgers. Hiermee week hij af van de vooroorlogse lijn van de ARP en van de CHU. Verbrugh streefde naar een nieuwe christelijke politiek partij. “Met vereende krachten moesten we streven naar een Christelijk-Nationale Unie met een vernieuwd program.”⁷⁷

In 1949 verliet Verbrugh de ARP en sloot hij zich aan bij het GPV, ook al kon hij zich niet vinden in het exclusief vrijgemaakte karakter van de partij. Vanaf het begin hamerde Verbrugh op de noodzaak van een politiek program met lange-termijn-doelstellingen. In de beginperiode van het GPV heeft hij hier veel strijd voor moeten voeren met mannen als Den Boeft en Francke. Die meenden dat het GPV voldoende had aan Schrift en belijdenis.⁷⁸

In 1953 verschenen er voor het eerst artikelen van Verbrugh in *Ons Politieuma*.⁷⁹ Deze artikelen vallen op door hun toonzetting. Anders dan mensen als Den Boeft en L.A.F. Godschalk (1891-1968) bekritiseerde Verbrugh de Partij van de Arbeid uitsluitend met zakelijke argumenten. Godschalk schreef bijvoorbeeld dat satan “het Nederlandse volk middels het socialisme stevig in zijn greep heeft.”⁸⁰ En Den Boeft bracht de Partij van de Arbeid in verband met het Beest uit het bijbelboek Openbaring.⁸¹ Zulke uitspraken zal men bij Verbrugh tevergeefs zoeken.⁸²

In dit hoofdstuk zijn zeven mannen de revue gepasseerd die in de jaren 1945-1960 geschreven hebben over de doorbraak. In het volgende hoofdstuk kijk ik naar de argumenten die zij gebruikten om de doorbraak af te wijzen.

- ¹ K. van Huizen, "De Nederlandsche School?," *De Reformatie* 23, no. 7 (15-11-1947): 57-58 (57).
- ² R.J. Dam, "Schets en beoordeling van de beginselen der 'Nederlandsche Volksbeweging'," *De Reformatie* 21, no. 42 (27-07-1946): 342-343.
- ³ De volgorde is bepaald door het sterfjaar van de desbetreffende persoon. Verbrugh wordt als laatste behandeld omdat hij de enige is die op het moment van schrijven nog in leven is.
- ⁴ Velde, "Kerkstrijd in oorlogstijd", 59.
Aan de Vrijmaking lagen zowel dogmatische als kerkrechtelijke geschillen ten grondslag.
Op dogmatisch vlak was er onder meer verschil van mening over de verhouding van verbond en doop. Van 'vrijgemaakte' kant was er, hiermee samenhangend, grote kritiek op Kuypers leer van de veronderstelde wedergeboorte.
Op kerkrechtelijk gebied meenden de latere vrijgemaakten "dat het in strijd was met de kerkorde dat de generale synode confessionele ordes die niet door kerkeraden via classicale vergaderingen en particuliere synodes naar voren waren gebracht; evenzo hekelde men de procedure die bij de afzetting van Schilder gevolgd was." Rasker, *Nederlands Hervormde Kerk*, 345. Een ander kerkrechtelijk bezwaar was dat de Synode van Sneek, in strijd met de Kerkorde, zichzelf continueerde en zo "de algemene supervisie over de kerken aan zich trok." Velde, "Kerkstrijd in oorlogstijd", 46.
Voor de Vrijmaking verwijs ik verder naar: D. Deddens en M. te Velde (red.), *Vrijmaking-Wederkeer* (Barneveld: De Vuurbaak, 1994) en Endedijk, *Gereformeerde Kerken*, 87-112.
- ⁵ Graaf, *50 jaar Handboek*, 49.
Voor de Vrijmaking telde de Gereformeerde Kerken bijna 700.000 leden. Endedijk, *Gereformeerde Kerken*, 111.
- ⁶ "Niet overal in het land had de scheuring getalsmatig gezien even grote gevolgen. Ze had heftig toegeslagen in Groningerland, waar de stad Groningen de kroon spande, en sommige gemeenten bijna in het geheel waren overgegaan. (...) Verder noemen we 'vrijgemaakte centra' als Assen, Enschede, Zwolle, Kampen, de streek rond Rotterdam." Endedijk, *Gereformeerde Kerken*, 111.
In 1946 waren er in Groningen 47 vrijgemaakte gemeenten met in totaal 19.607 leden. Overijssel telde 17.711 leden, verdeeld over 25 gemeenten. Zuid-Holland was de provincie met het hoogste aantal vrijgemaakte gemeenten: 52. Deze 52 gemeenten hadden in totaal 14.632 leden.
In Flevoland was slechts één gemeente (45 leden) en in Limburg waren er 2 vrijgemaakte kerken met in totaal 287 leden.
Graaf, *50 jaar Handboek*, 49.
- ⁷ Graaf, *50 jaar Handboek*, 49.
Alleen in het begin van de jaren vijftig nam het aantal leden af. In 1950 telde de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken 93.063 leden en een jaar later was dit afgenomen tot 91.646 en in 1952 tot 91.111. Hierna steeg het aantal leden weer. Graaf, *50 jaar Handboek*, 49.
De oorzaak van de afname tussen 1949 en 1951 lag in de zogenaamde 'conferenties te Oosterbeek'. Onder leiding van ds. B.A. Bos (1901-1977) ontmoetten synodaal gereformeerden en vrijgemaakt gereformeerden, waaronder een aantal predikanten, elkaar in Oosterbeek. "De conferentiegangers riepen de beide kerken op elkaar te ontmoeten in gemeenschappelijk schuldbelijden." Endedijk, *Gereformeerde Kerken*, 155.
De conferenties leidden ertoe dat ongeveer 3.000 vrijgemaakten weer teruggingen naar de synodaal Gereformeerde Kerken.
Voor de 'conferenties te Oosterbeek' zie: Bos, *Nieuwe Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 41-44. Endedijk, *Gereformeerde Kerken*, 154-156.
- ⁸ "Schilder was voor de vrijgemaakten de grote leider, getuige het hoofdartikel waarmee het *Gereformeerd Gezinsblad* op 19 december 1950 had stilgestaan bij Schilders zestigste verjaardag: 'Vandaag viert Professor Dr. K. Schilder zijn zestigste verjaardag. En daarom voelen we ons op deze dag allemaal een beetje jarig.'" Bouwman, "De Reformatie", 153.
- ⁹ *De Reformatie*, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven verscheen voor het eerst op 24 september 1920. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat het blad het geluid van de zogenaamde 'jongeren' zou laten horen, die pleitten voor vernieuwing in de Gereformeerde Kerken. Na de oprichting tekende zich twee stromingen af. De ene stroming wilde de belangen van de 'jongeren' behartigen en de andere stroming wilde vooral de erfenis van Abraham Kuiper en H. Bavinck ontwikkelen en uitwerken. Van deze laatste stroming was professor V. Hepp (1879-1950) een vertegenwoordiger. Hij had een dominerende positie in de redactie, zodat *De Reformatie* in het begin nauwelijks het blad van de 'jongeren' genoemd kon worden. Dee, *Schilder*, 31v.
Vanaf 1935 was Schilder de enige redacteur geweest, hij "drukte met zijn schriftstudies en polemieken een zwaar stempel op het blad." Bouwman, "De Reformatie", 152.
- ¹⁰ Bouwman, "De Reformatie", 152.
- ¹¹ Zie voor de perikelen rondom de redactie van *De Reformatie*: Bouwman, "De Reformatie" en Kuiper, "Vrijmaking of wederkeer", 28-34.
- ¹² Bouwman, "De Reformatie", 173.
- ¹³ Kuiper, "Vrijmaking of wederkeer", 33.
- ¹⁴ Het latere *Nederlands Dagblad*.

- ¹⁵ Zie voor de (voor)geschiedenis van het *Gereformeerd* Gezinsblad: Hooiveld, "Ongedeelde leven", 136-139 en Jongeling, "Veertig jaar", 6v.
- ¹⁶ Per 1 oktober 1959 werd de krant een dagblad. Jongeling, "Veertig jaar", 7.
- ¹⁶ "volledige binding aan de bijbel en aan de gereformeerd belijdenisgeschriften. Principiële voorlichting op 'alle terreinen des levens'. Bevordering van de doorwerking der reformatie, die, in de Kerk begonnen, gelijk een zuurdeeg het hele leven moest doortrekken. Ontmaskering en bestrijding van de tijdsgeest. Het geven van positieve, opbouwende lectuur voor het hele gezin." Jongeling, "Veertig jaar", 7.
- ¹⁷ Zie paragraaf 5.6.
- ¹⁸ Buskes schrijft dat ze op de jongelingsvereniging als jongens van 16 *Ons Program* van Kuiper behandelden. Buskes, *Hoera*, 11.
- ¹⁹ Zie Harinck, "Antirevolutionaire Partij en vrijgemaakten".
- ²⁰ Harinck, "Antirevolutionaire Partij en vrijgemaakten", 48v.
- ²¹ "Het GPV was een partij van vrijgemaakt-gereformeerde mannenbroeders." Sol, "Partij van vrijgemaakte mannenbroeders", 11
- ²² D.C. Haak, "Uit de 'Verbonds'-Kring", *Ons Politeuma* 3, no. 5 (mei 1950): 7-12 (12).
- ²³ De vrijgemaakt Gereformeerde Kerken telden toen 51.123 belijdende leden en het GPV wist 39.972 stemmen te behalen: zie *Bijlage* in R. Kuiper en W. Bouwman (red.), *Vuur en vlam*. Dl. 2. *De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1998), 338.
- ²⁴ "Een kerkreformatie is goed, maar die moet wel doorwerken in de praktijk van alle dag ('doorgaande reformatie'). Het Woord geldt overal, dus een belijdenis die het Woord goed naspreekt, geldt ook overal. Een christelijke organisatie die op de grondslag van de Heilige Schrift wil staan, moet zich daarom ook richten naar de gereformeerde belijdenisgeschriften." Bos, *Nieuwe Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 37.
- ²⁵ "Bracht 'doorgaande reformatie' ook geestelijke vernieuwing of vestigde het vooral de aandacht op de strijd over instituten en kerkelijke structuren?" Kuiper, "Verantwoording", 8.
- ²⁶ Toen kwamen zo'n 90 gemeenten met in totaal ongeveer 28.000 leden buiten het verband van de vrijgemaakt Gereformeerde Kerken te staan. Bos, *Nieuwe Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 85.
- ²⁷ Eerste artikel: K. Schilder, "Ook de 'Christelijke politiek' in gevaar (I)," *De Reformatie* 14, no. 8 (24-11-1933): 58-59.
- ²⁸ Schilder, *Geen duimbreed!*, 72.
- ²⁹ Zie noot 4 van dit hoofdstuk.
- ³⁰ Zie voor de term 'ethisch conflict': Smit "Kerk en organisatie", 53-54.
- ³¹ Na de oorlog had de ARP dringend geld nodig om het werk van de Dr. Abraham Kuiperstichting voort te kunnen zetten en om de verkiezingskas te vullen. Daarvoor werd door het Centraal Comité het miljoenplan gelanceerd. Voor 1 januari 1948 wilde men één miljoen gulden ingezameld hebben. Jansens, "Amersfoorts Congres", 81.
- ³² De oproep van de vijftien werd gepubliceerd in *De Reformatie* 22, no. 37 (21-06-1947): 289.
- ³³ Het gaat in totaal om 15 artikelen. Het eerste artikel is gepubliceerd in *De Reformatie* 22, no. 28 (19-04-1947): 218.
- ³⁴ K. Schilder, "Wat bezielt ze? De antithese!," *De Reformatie* 21, no. 10 (08-12-1945): 76.
- ³⁵ Joh. Francke, "Hemelburger – Staatsburger: in Memoriam Prof. Dr. K. Schilder," *Ons Politeuma* 5, no. 3 (mei 1952): 9. Dit artikel van Francke is ook opgenomen in *Gedenkt uw voorgangers*, 102-107.
- ³⁶ Th.D., "Den Boeft", 458-460. Ik weet niet met zekerheid wie "Th.D." is, maar het zou ds. Th. Delleman (1898-1977) kunnen zijn.
- ³⁷ Dat waren kiesverenigingen, (voornamelijk) bestaande uit vrijgemaakten, die niet (meer) bij de ARP aangesloten wilden zijn. Janssens, "Amersfoorts Congres", 84-86.
- ³⁸ F.A. den Boeft, "Politieke bezinning," *De Reformatie* 20, no. 52 (17-08-1945): 407.
- ³⁹ F.A. den Boeft, "Alles op een hoop," *Ons Politeuma* 9, no. 7 (juni 1956): 1-3 (3).
- ⁴⁰ F.A. den Boeft, "Kerkverraad – Landverraad," *Politiek Voorlichtingsorgaan ten dienste van de Gereformeerde Kiesverenigingen in Nederland* 1, no. 3 (31-03-1948): 1-3 (3).
- ⁴¹ Zie voor zijn overgang naar de synodaal Gereformeerde Kerken: Sol, "Partij van vrijgemaakte mannenbroeders", 36-42.
- ⁴² Akkerman, *Zijlstra*, 70-85.
- ⁴³ Akkerman, *Zijlstra*, 59-69.
- ⁴⁴ Akkerman, *Zijlstra*, 36-38.
- ⁴⁵ Akkerman, *Zijlstra*, 45.
- ⁴⁶ Akkerman, *Zijlstra*, 111.
- ⁴⁷ "Na mei 1949 was door Zijlstra alle contact – ook in correspondentie – met de Antirevolutionaire partij tot een einde gekomen, en hij stemde vanaf die tijd volledig in met de plannen van het G.P.V. aan Kamerverkiezingen deel te nemen." Akkerman, *Zijlstra*, 129.
- ⁴⁸ Zie noot 31 en 32 van dit hoofdstuk.
- ⁴⁹ Van 1892 tot 1917 schreef Zijlstra's vriend Nicolaas Oosterbaan (1863-1917) "Groninger Brieven" in de Groninger Kerkbode. Dit deed hij onder het pseudoniem "Wilhelmus". Na Oosterbaans overlijden kreeg Zijlstra het verzoek de rubriek over te nemen. Zijlstra voldeed met genoegen aan dit verzoek en besloot de rubriek te schrijven onder het pseudoniem "Marnix". Marnix was immers een vriend van Wilhelmus geweest, en Zijlstra van Oosterbaan. Bovendien werkte Marnix mee aan de reformatie van de kerk. Ook Zijl-

- stra zag dit als zijn roeping. Zijlstra had nog een derde reden om de naam "Marnix" te kiezen: Marnix schreef heel erg graag, net als Zijlstra. Akkerman, *Zijlstra*, 47-48.
- "Na de Vrijmaking verhuisde Marnix met zijn Groninger Brieven naar het toen herrezen weekblad *De Reformatie*." Akkerman, *Zijlstra*, 54.
- 50 Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 26, no. 23 (10-03-1951): 199.
- 51 Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 26, no. 24 (17-03-1951): 207.
- 52 Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 30, no. 9 (27-11-1954): 69.
- 53 Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 26, no. 11 (11-12-1951): 85.
- 54 A. Zijlstra, *Tenzij* en A. Zijlstra, *De wereldpolitiek in het licht van de Schrift* (Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1950).
- 55 In 1968 overleed Zijlstra op de leeftijd van 94 jaar.
- 56 Veenhof was nauw betrokken bij het uitgeven van verzamelde preken, schriftoverdenkingen, lezingen en artikelen van Schilder.
- 57 Janse, *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5, 522.
- 58 C. Veenhof, "Van tien jaar vrijheid," *De Reformatie* 30, no. 33 (14-05-1955): 257-259 (259).
- 59 C. Veenhof, "'Doorbraak'," *De Reformatie* 27, no. 41 (19-07-1952): 340-342 (341). Veenhof doelt hier op brochures van I.A. Diepenhorst (geb.1916).
- 60 Kuiper, "Vrijmaking of wederkeer", 32.
- 61 De biografische gegevens heb ik ontleend aan een artikel van Van Deursen in het *Biografisch Woordenboek van Nederland* zoals dat te vinden is op internet: A.Th. van Deursen, "Jongeling, Pieter," *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Web-site*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>, (15 juli 2002).
- 62 Hooiveld, "Ongedeelde leven", 142.
- 63 Hooiveld, "Ongedeelde leven", 153-156.
- 64 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 234.
- 65 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 237.
- 66 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 238.
- 67 Hij was een geliefd politicus vanwege zijn eerlijke en principiële benadering van de politiek. Het leidde tot een tweede zetel voor het GPV bij de Twee Kamerverkiezingen van 1971. Deze tweede zetel ging weer verloren toen Jongeling in 1977 de politiek verliet. Drie jaar eerder had hij het hoofdredacteurschap van het *Nederlands Dagblad* neergelegd. Wel schreef hij nog regelmatig artikelen voor de krant. In 1985 overleed Jongeling op 76-jarige leeftijd.
- 68 Geelhoed, "Francke", 324.
- 69 S.G. de Graaf (1889-1955) was samen met mannen als H. Dooyeweerd, D.J.Th. Vollenhoven, A. Janse en K.Schilder één van de mensen van de zogenaamde 'nieuwere' of 'reformatorische beweging' in de jaren dertig van de vorige eeuw. Hij is vooral bekend geworden door zijn tweedelige *Verbondsgeschiedenis* (1937/ 1938).
- 70 Een bewerking van dit referaat is verdeeld over een viertal artikelen opgenomen in *De Reformatie*. Het eerste deel staat in *De Reformatie* 22, no. 17 (01-02-1947): 134.
- 71 Conclusie 9 van het Amersfoorts Congres. De conclusies zijn als bijlage opgenomen in George Harinck en Rienk Janssens (red.) *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartas-reeks 1 (Barneveld: De Vuurbaak, 1998), 155-156.
- 72 Janssens, "Amersfoorts Congres", 90-92.
- Voor de vrije kiesverenigingen: zie noot 37 van dit hoofdstuk.
- 73 Geelhoed, "Frankce", 328.
- 74 Zeer onlangs verscheen er een autobiografie van A.J. Verbrugh: (*Jong zijn en oud worden*, Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2002). Dit boek heb ik niet meer kunnen verwerken, wel heb ik gebruik gemaakt van een recensie in het *Nederlands Dagblad*: Piet H. de Jong, "Verbrugh verzet de gedachten," *Nederlands Dagblad* (01-07-2002).
- 75 In 1971 werd Verbrugh, naast Jongeling, gekozen als volksvertegenwoordiger in de Tweede Kamer. In de jaren 1977-1981 is hij de enige vertegenwoordiger van het GPV in de Tweede Kamer.
- 76 Piet H. de Jong, "Verbrugh verzet de gedachten," *Nederlands Dagblad* (01-07-2002).
- 77 Bouwman, "Moeizame binnenkomst", 138.
- 78 Zie hiervoor A.J. Verbrugh, "Het ontstaan van de richtlijnen van de nationaal-gereformeerde politiek," in *Gedenkboek GPV 1948-1988*, red. J. van der Jagt (e. a.) (Amersfoort: 1988), 66-91.
- 79 Voor een overzicht van alle artikelen die Verbrugh tussen 1953 en 1991 in *Ons Politeuma* (en het latere *Ons Burgerschap*) schreef, zie: A.H. Poelman, "Bibliografie", 190-210.
- 80 L.A.F. Godschalk, "Is er nog perspectief voor het G.P.V.?", *Ons Politeuma* 10, no. 1 (januari 1957): 1-3 (2).
- 81 F.A. den Boeft, "Alles op een hoop," *Ons Politeuma* 9, no.7 (juni 1956): 1-3 (1).
- 82 Twee voorbeelden van artikelen waarin Verbrugh de PvdA op zakelijke wijze bekritiseerde: A.J. Verbrugh, "Dr. W.Drees, De ontwikkeling in Nederland sinds 1945 en de perspectieven," *Ons Politeuma* 10, no. 10 (december 1957): 6-8 en A.J. Verbrugh, "Politieke richtlijnen en politieke partijen in Nederland (7)," *Ons Politeuma* 11, no. 10 (november 1958): 120-123.

HOOFDSTUK 6 – KRITIEK VRIJGEMAAKTEN OP DE DOORBRAAK

“HET BEHOEFT GEEN BETOOG...”
[Francke, Kerk en Sociale vraagstuk, 233.]

In het vorige hoofdstuk heb ik beschreven welke vrijgemaakte auteurs er voornamelijk over de doorbraak hebben geschreven. In dit hoofdstuk wil ik kijken welke argumenten zij gebruikten om de doorbraakgedachte te bestrijden.

Ik wil allereerst laten zien dat het bestaansrecht van christelijke organisaties in vrijgemaakte kring onomstreden was. (6.1) In 6.2 vraag ik aandacht voor het feit dat de doorbraak in verband werd gebracht met de eindtijd. Verder laat ik zien dat doorbraakgedachte werd verworpen vanwege haar Barthiaanse achtergrond (6.3). Vervolgens was voor de vrijgemaakten de antithese in de politiek onopgeefbaar. (6.4) Daarnaast hadden de vrijgemaakten kritiek op de Partij van de Arbeid, de doorbraakpartij. (6.5) Dit hoofdstuk sluit ik af met een evaluatie van de vrijgemaakte bezwaren tegen de doorbraak. (6.6)

6.1 Bestaansrecht christelijke organisatie onomstreden

In de jaren 1945-1960 is er in de vrijgemaakte pers regelmatig het één en ander geschreven over de doorbraak. Het is echter opvallend dat er inhoudelijk nauwelijks op werd gereageerd. Heel typerend is in dit verband een citaat van Francke. Nadat hij de argumenten tegen christelijke organisaties van de “zich als ‘doorbraak’ aandienende beweging”¹ heeft weergegeven, schrijft hij: “Het behoeft geen betoog, dat wij die Barthiaans-Brunneriaanse opzet (...) *verwerpen* (cursivering van Francke, GvH).”²

“Het behoefde geen betoog”. Het bestaansrecht van een christelijke partij was in de vrijgemaakte kring onomstreden. Toen Jongeling een aantal artikelen over ‘christelijke politiek’ schreef in het *Gereformeerd Gezinsblad*³, behandelde hij de vraag naar het bestaansrecht van een christelijke partij helemaal niet. Het was Jongeling weliswaar bekend dat “een barthiaan” niets van een christelijke partij moest hebben, omdat hij van mening is dat het voor een mens onmogelijk is om Gods wil te volbrengen. Maar: “Voor een gereformeerde echter staat de zaak anders. Hij wijst dit relativisme af als een dodelijke dwaling. (...) Hij gelooft dat de *Bijbel doorzichtig* (cursivering van Jongeling, GvH) is.”⁴ Meer woorden wijdde Jongeling niet aan de vraag of een partij zich wel of niet christelijk mocht noemen.

In vrijgemaakte kring hield men zich niet zozeer bezig met de vraag of een partij zich christelijk mocht noemen of niet. Daar bestond wel overeenstemming over, die vraag werd bevestigend beantwoord.⁵ Veel belangrijker was de vraag of de vrijgemaakten nog wel konden participeren in de Antirevolutionaire Partij.⁶ Dat was na de Vrijmaking het punt waar vrijgemaakten zich over bezonnen: hun houding richting de ARP.⁷

Dit verklaart ook waarom in een terugblik op de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 in *Ons Politieuma* met geen woord gerept wordt over de Partij van de Arbeid, maar wel over de Antirevolutionaire Partij.⁸ En na de Gemeenteraadsverkiezingen van 1949 is er in *Ons Politieuma* te lezen dat het GPV bij de verkiezingen “in de eerste plaats ging om een getuigenis af te leggen, tegenover de tot dusverre gevoerde politiek der grote partijen *en met name tegenover de politiek van de Antirevolutionaire partij* (cursivering van mij, GvH)”.⁹

De politieke bezinning in vrijgemaakte kring ging niet over het bestaansrecht van een *christelijke* partij, maar over het bestaansrecht van een *vrijgemaakt-gereformeerde* partij. Dit lijkt me de reden dat men de discussie met de voorstanders van de doorbraak inhoudelijk nauwelijks aanging. Er was een ander front: dat met de Antirevolutionaire Partij. Het bestaansrecht van een christelijke partij was onomstreden.

6.2 Doorbraak in teken van de eindtijd

Hooiveld laat zien dat Jongeling een verband legde tussen de doorbraak en de Apocalyps.¹⁰ Met de doorbraak sloeg de antichrist toe. Jongeling was zeker niet de enige vrijgemaakte die de doorbraak beoordeelde in het licht van het boek Openbaring.

Ds. J.A. Vink¹¹ zag in ons land, ook in politiek opzicht, de afval steeds groter worden en dat beschouwde hij als een teken des tijds. Volgens hem wil afval niet zeggen dat mensen niets meer van de kerk willen weten, maar dat de mensen steeds meer vervreemd raken van God en van zijn Woord. Ze gaan de ware kerk haten.¹² Maar de ware kerk moet blijven getuigen, want zo is de kerk dienstbaar aan de openbaring van de antichrist. De laatste getuigen zullen worden gedood om het Woord dat ze hebben gesproken. (Opb. 11). Maar Christus komt door het getuigenis van de kerk heen terug naar de wereld om te oordelen.¹³

Volgens Den Boeft was het einde nabij: “We leven in de laatste jaren van de wereldgeschiedenis.”¹⁴ Het rijk van de antichrist was zich bezig baan te breken. Den Boeft wijst erop dat de Openbaring van Johannes laat zien dat de valse kerk steeds meer invloed krijgt in de wereld, ook in de politiek. Volgens hem zien we dit nu ook gebeuren. De Nederlands Hervormde Kerk is bezig “om het antichristelijke rijk voor te bereiden en het in zijn komst te steunen.”¹⁵ Dit doet de Hervormde Kerk door de antithese niet meer te preken en zo steunt de kerk vanaf de kansel de Partij van de Arbeid. In een later artikel schrijft Den Boeft dat Openbaring laat zien dat het Beest ook de hoer, “d.i. de valse kerk”, zal vervolgen. Barth en zijn volgelingen worden nu geprezen en men maakt gebruik van hun diensten, maar ze zullen uiteindelijk vreselijk vervolgd worden.¹⁶

Den Boeft volgt hier de exegese van B. Holwerda. Deze was van mening dat met de hoer Babylon in Openbaring 17, de valse kerk werd aangeduid.¹⁷

De valse kerk is dronken van het bloed van de gelovigen (Opb. 17:6). Volgens Holwerda maakte in het Oude Testament de valse kerk zich schuldig aan profetenmoord (1 Kon. 19:10). In de tijd dat

Johannes zijn openbaring op papier zette, waren het de joden die de gemeente van Christus vervolgd. En in de eindtijd is het de valse kerk.¹⁸ Vanzelfsprekend is deze exegetische mede gevormd door de ervaringen tijdens de Vrijmaking. Toen hebben de synodalen immers “velen ambtelijk gesteed”.¹⁹

En de valse kerk wil nu lid worden van de Wereldraad van Kerken, een organisatie waarin communisten het voor het zeggen hebben.²⁰ Maar als dadelijk de antichrist genoeg heeft van de valse kerk, zal deze kerk, net als de ware kerk, vervolgd worden. “Alles wat dan maar kerk genoemd wordt, zullen ze tegelijkertijd aanpakken.”²¹

Veel vrijgemaakte theologen, waaronder dus Den Boeft, maar ook Schilder, hebben Holwerda's exegetische overgenomen.²²

Ook de veranderende rol van de overheid werd in het licht van Openbaring gezet. Veel meer dan voor de oorlog, kreeg de staat ná de oorlog invloed op de economie. De overheid bemoeide zich niet alleen met de import en export, maar ook met de industrialisatie en het loonniveau. Verder werd er door de kabinetten-Drees (1948-1958) een begin gemaakt met de opbouw van de verzorgingsstaat.

De vrijgemaakten moesten hier niets van hebben. Waren hierin niet de contouren te zien van het beest uit Openbaring 13? Steeds meer macht voor de staat, die heel het leven dirigeert van de wieg tot het graf, “wie (...) ziet daarin niet het getal 666 zich openbaren?”²³ Dit was de setting waarin vrijgemaakten over de doorbraak schreven: We leven in de eindtijd, Johannes zag het als een visioen, maar voor onze ogen wordt het werkelijkheid.²⁴

Het is niet verwonderlijk dat men meende in de eindtijd²⁵ te leven.²⁶ In een tijdsbestek van minder dan 40 jaar hadden er twee wereldoorlogen gewoed. Hierbij waren miljoenen mensen omgekomen. Atoombommen op Hiroshima en Nagasaki hadden een einde gemaakt aan de Tweede Wereldoorlog. Alleen hierbij waren al meer dan 200.000 doden en tienduizenden gewonden gevallen. Apocalyptische gebeurtenissen en getallen.

Kennedy wijst erop dat na de oorlog de overheersende mening onder Europese intellectuelen was, dat Europa in economisch, politiek en geestelijk opzicht aan het einde van haar krachten was gekomen. “Nederlanders schatten de situatie gewoonlijk net zo pessimistisch in.”²⁷ Dit was echter maar één kant van de medaille. Kennedy wijst zelf al op het feit dat in intellectuele en politieke kringen van het naoorlogse westen een geestelijke opwekking weerklank vond.²⁸

De geestelijke crises van de oorlog had volgens vele christenen de noodzaak laten zien van een eenheid onder de christenen. De oorlog had een flinke impuls gegeven aan de oecumene, resulterend in de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948. De Nederlands Hervormde Kerk werd toonaangevend in de Wereldraad. Binnen de hervormde kerk heerste dan ook in zeker zin optimisme over de mogelijkheden die de kerk in de samenleving had. De apostolaatgedachte bood hoopgevende perspectieven. Binnen de synodaal Gereformeerde Kerken was men minder optimistisch: daar werden de wonden van de Vrijmaking gelikt.²⁹

De vraag of het specifiek vrijgemaakt was om te menen dat men in de eindtijd leefde, is dus niet eenduidig te beantwoorden. Aan de ene kant vierde in ons land, net als in de rest van Europa, het doemdenken hoogtij. Maar aan de andere kant waren er ook mensen die hoop hadden op een betere toekomst.

Het apocalyptisch denken van de vrijgemaakten is in ieder geval niet in dezelfde mate terug te vinden bij de Nederlands Hervormde Kerk. De vrijgemaakten zagen een steeds kleinere rol weggelegd voor de ware kerk, terwijl de hervormden van mening waren dat de kerk een belangrijkere rol van betekenis in de Nederlandse samenleving kon spelen.

6.3 Verwerping theologie van Barth

Ik heb in paragraaf 6.1 al laten zien dat Jongeling het Barthianisme als “een dodelijke dwaling”³⁰ zag. Volgens hem heeft de dialectische theologie in de jaren dertig “het christelijk front van binnen uitgehold en haar duizenden verslagen.”³¹ In de jaren twintig was dialectische theologie haar opmars begonnen. Volgens Jongeling waren het vooral K. Schilder en A. Zijlstra die in de jaren twintig en dertig hiertegen in de pen waren geklommen.³² Hier kunnen we nog de naam van G.C. Berkouwer (1903-1996) aan toevoegen. In zijn *Karl Barth* (1936) en *Het probleem der Schriftkritiek* (1938) schreef Berkouwer zeer kritisch en afwijzend over de Zwitserse theoloog.³³

Dit lijkt erop te wijzen dat de strijd tegen de Barthiaanse theologie vooral vóór de oorlog is gevoerd. Het is in ieder geval opvallend dat mannen als Francke³⁴, Jongeling³⁵ en Veenhof³⁶ in hun reacties op de doorbraak de theologie van Barth wel afwezen, maar de inhoudelijke discussie nauwelijks aangingen.³⁷ Men greep kennelijk terug op wat er voor de oorlog al tegen Barth geschreven was.³⁸

Het was met name Schilder die de strijd aanbond tegen Barth. Hij verzette zich tegen diens openbaringsbegrip.³⁹ In tegenstelling tot Barth wilde Schilde niet alleen blijven vasthouden aan Gods transcendentie, maar ook aan zijn immanentie. De openbaring was naar haar oorsprong, wezen en inhoud gezien weliswaar transcendent, maar God openbaarde zich en daarin is Hij immanent. In zijn openbaringswerkzaamheid ging God immers in horizontale richting met de mens mee. Doordat God zich in Christus openbaarde, is de mens in staat kennis te hebben van de transcendente God. Dankzij de verlichting van de Heilige Geest en Christus als Middelaar, is kennis van God zoals Hij werkelijk is, mogelijk. In het Woord past God zich aan aan het bevattingsvermogen van de mens. Daarom is Gods openbaring zonder twijfel in hoofdzaken duidelijk.

Zo stelden de vrijgemaakten, tegenover Barth die meende dat Gods wil niet kenbaar was en een partij zich daarom niet christelijk mocht noemen, dat Gods wil wel kenbaar is. En daarmee had een christelijke partij volgens hen dus wel degelijk bestaansrecht.

6.4 Antithese in de politiek onopgeefbaar

De voorstanders van de doorbraak hadden bezwaar tegen de antithese in de politiek. Deze antithese werkte verlamdend, of om het met Banning te zeggen: “Het is evenwel een feit, dat bij de groote gemeenschappelijke vraagstukken van de laatste kwarteeuw de Christelijke antithese geen schepende kracht meer opgeleverd heeft.”⁴⁰ Behalve dit praktische bezwaar had men ook theologische bezwaren tegen de antithese.⁴¹

Schilder schreef uitgebreid over de antithese in een reactie op de overstap van een zevental predikanten naar de SDAP.⁴² Deze predikanten, onder wie J.J. Buskes en K.H. Miskotte, hadden in hun brochure *Wat bezielt ze?* gesteld dat de tijd van de antithese voorbij was.

Schilder reageert op deze stelling. Hij tekent de herkomst van het woord ‘antithese’. Het woord komt bij Kuyper vandaan. Die wilde ermee zeggen dat het al dan niet aannemen van Gods Woord een onderscheid teweeg brengt tussen de mensen op aarde. Dit onderscheid, deze antithese, werkt door in de politieke partijvorming.

Volgens Schilder verwerpen de zeven predikanten de antithese omdat ze zelf vervuld zijn van de antithese. Zij het een andere antithese dan die Kuyper hanteerde. Terwijl Kuyper de antithese in horizontale lijn stelde, “in ons aardse vlak”, stellen de predikanten de antithese in verticale lijn, “in de verhouding tusschen ‘Gods wereld’ en ‘onze wereld’”.

Schilder ontkent de antithese in verticale zin: God en de aarde staan niet antithetisch tegenover elkaar. In Christus is God naar ons toegekomen. En daarmee brengt Hij scheiding onder de mensen. Want er zijn mensen die Gods boodschap wél aannemen en mensen die dat niet doen. Zo ontstaat er een horizontale antithese in de wereld. Een antithese die God al had aangekondigd in het paradijs. (Gen.3:15).

De zeven predikanten “hebben de Schrift verlaten en in plaats daarvan aanvaard de grondgedachten van Karl Barth”. Barth stelde terecht een antithese tussen boven en beneden, een oneindig kwaliteitsverschil tussen God en mens. Maar hij ging voorbij aan het feit dat God in Christus tot ons gekomen is. Volgens Barth spreekt Gods Woord wel tot de mens, maar niet zó “dat het hier een heilsorde scheidt, dat het vruchten voortbrengt, die in onze continuïteit God behagen.” Voor Barth betekent het al dan niet geloven in de Schrift niet dat de één leeft en de ander dood is.

Zo komen de zeven predikanten er volgens Schilder toe om de antithese te ontkennen. Er is beneden geen antithese, omdat er alleen maar een antithese is tussen alles wat boven en alles wat beneden is. De vraag *Wat bezielt ze?* heeft dus als antwoord: de antithese!

Alle vrijgemaakte auteurs die hun steentje bijdroegen aan de politieke bezinning in de naoorlogse jaren benadrukten het belang van de antithese in de politiek.

Volgens Jongeling was de antithese het enige front in de wereld. En aan dit front moeten de christenen met volledige inzet strijden.⁴³ De antithese was een “strijd” die “geen wapenstilstand goeddoet.”⁴⁴ Den Boeft schreef dat het “een benaauwenis” was dat men “wrikt en tornt aan de grond-

slagen van elke antithese.”⁴⁵ Schilder noemde het loslaten van de antithese een “verzoeking voor de kerk van alle eeuwen.”⁴⁶

Voor de vrijgemaakten was de antithese dan ook onopgeefbaar, ook op politiek gebied. De antithese werd verdedigd met een beroep op Genesis 3:15, waar God tot de slang zegt, dat Hij vijandschap zal zetten tussen de nakomeling van de slang en die van de vrouw.⁴⁷

Hoe de vrijgemaakten precies handen en voeten wilden geven aan de antithese in de politiek wordt niet duidelijk. Er wordt alleen gesteld dat de antithese er is. Dit zou erop kunnen wijzen dat de lezers in die tijd wisten wat er mee werd bedoeld en dat verdere toelichting niet nodig was. Toch is het nog maar de vraag of dit inderdaad het geval was. Er heerst namelijk nogal wat onduidelijkheid over de vraag wat Kuiper, van wie de term afkomstig was, met de antithese bedoelde. Het is daarom goed om stil te staan bij de betekenis van de antithese.⁴⁸

Er wordt wel gedacht dat de antithese bij Kuiper naast of tegenover de leer van de ‘algemene genade’ staat. Alsof de ‘algemene genade’ en de ‘antithese’ elkaars correctieven zijn. In die zin dat Kuiper met de leer van de antithese de burgers in Nederland verdeelde in christenen en niet-christenen en dat de leer van de algemene genade de brug over de kloof van de antithese is, waardoor samenwerking met niet-christenen mogelijk wordt.⁴⁹

Augustijn bestrijdt dit. Hij is van mening dat Kuiper met antithese alleen maar mee wilde aangeven dat er een grote tegenstelling is op levensbeschouwelijk gebied tussen christenen en niet-christenen.⁵⁰

Hij toont dit aan door te laten zien in welke context Kuiper over ‘antithese’ sprak. Kuiper gebruikte het woord antithese in een kamerrrede in december 1897. Hij sprak toen over het hoger onderwijs en hij verzette zich tegen de stelling van liberale kant, dat er maar één wetenschap zou zijn. Volgens Kuiper kon het Nederlandse volk in twee helften worden verdeeld met principieel tegenovergestelde levens- en wereldbeschouwing. De ene helft van de Nederlanders geloofde in het bestaan van de bijzondere openbaring, terwijl de andere helft van het volk het gezag van de menselijke rede hoog in het vaandel had staan. De natie werd op die antithese gescheiden.⁵¹

In 1904 werd er in de Tweede Kamer weer gediscussieerd over het hoger onderwijs. Kuiper had het toen opnieuw over twee tegenover elkaar staande wereldbeschouwingen. Het was volgens hem de plicht van elke christen “om bij de tegenwoordige antithese voor de Christelijke beginselen te ijveren en op te komen...”⁵² Ook nu gebruikte Kuiper de term dus andermaal voor de twee wereldbeschouwingen die volgens hem in de samenleving aanwezig waren.

Bij de algemene beschouwingen en de begroting voor 1905, kreeg het kabinet-Kuiper het verwijt dat het de natie verdeelde in twee delen: christenen en paganisten. Kuiper reageerde verbaasd op de beschuldiging. Het kon toch niet ontkend worden dat de antithese bestond? De antithese werd zelfs steeds scherper. “Vroeger bestond ze slechts op het terrein der theologie, daarna stond de juridische faculteit in het middelpunt, nu de medische en wis- en natuurkundige faculteiten.”⁵³ De antithese was er volgens Kuiper niet alleen in de politiek, maar in heel de cultuur.⁵⁴ De principiële antithese kwam volgens hem dan ook niet voort uit het programma van de Antirevolutionaire Partij,

maar er “is een strooming in de geesten der wereld gekomen van gansch anderen aard dan vroeger en daaruit is de antithese voortgevloeid.”⁵⁵ Toch wilde Kuiper niet dat de overheid één van de volksdelen bevoorrechtte. De overheid moest volgens hem aan “beide antithetische deelen eenzelfde kans laten.”⁵⁶

Volgens Augustijn ligt het begin van de term antithese in deze beschouwingen van Kuiper, gehouden in december 1904.⁵⁷ Hierna burgerde het woord antithese in in het politieke spraakgebruik. Augustijn meent dat er twee redenen zijn voor de snelle popularisering van de term. Allereerst het feit dat Kuiper bij de beschouwing zo scherp had gesproken over de diepe kloof die hij in het volksleven zag. “Door de term ‘antithese’ te munten had hij (...) de zaak een duidelijker reliëf gegeven dan ooit tevoren.”⁵⁸ Een tweede reden is dat de politieke tegenstanders van Kuiper de term en de achterliggende beschouwing gebruikten als propagandamiddel tegen Kuiper.⁵⁹ Hoe durfde Kuiper een tegenstelling te maken tussen christenen en paganisten?⁶⁰ In werkelijkheid had Kuiper het woord ‘paganisten’ echter nooit gebruikt. Wel had hij eens gesproken over “paganistische factoren”.⁶¹ Maar dit had hij juist gedaan om het woord ‘heidens’, “dat om zijn afgodischen bijmaak allicht rechtmatige ergernis zou hebben veroorzaakt” te vermijden.⁶²

In de verkiezingsstrijd van 1905 gebruikten Kuipers politieke tegenstanders de term antithese tegen de ARP. De Antirevolutionaire Partij zou het Nederlandse volk in twee delen verdelen: in een christelijk deel en een heidens deel.⁶³

Dit heeft Kuiper echter nooit bedoeld. Hij wilde met de antithese alleen maar een tegenstelling op levensbeschouwelijk gebied aangeven. “Van meet aan functioneerde de term echter ook in een politieke context.”⁶⁴ Kuiper wilde hiermee de coalitie verdedigen en de niet-confessionele partijen bestrijden. Maar het liep anders dan Kuiper had gewild. “De verbinding van de levensbeschouwelijke en de politieke connotatie heeft een negatief effect opgeleverd.”⁶⁵

In zijn in 1909 gehouden Deputatenrede *Wij Calvinisten* verbond Kuiper de coalitie en antithese nauw met elkaar.⁶⁶ Volgens Verbrugh heeft Kuiper de antithese in de politiek dan ook wel eens wat verwarrend toegepast.⁶⁷

Het is moeilijk te bepalen hoe de vrijgemaakten in de naoorlogse periode de antithese precies zagen: enkel als tegenstelling op levensbeschouwelijk gebied of (ook) als tegenstelling tussen personen.⁶⁸ Volgens Verbrugh hoeft de antithese tussen personen in ieder geval niet parallel te lopen met die tussen juiste en onjuiste politieke richtlijnen. Christenen kunnen verkeerde politieke keuzes maken en niet-christenen goede keuzes.⁶⁹

Hoe ze de antithese ook precies zagen, duidelijk is dat de vrijgemaakte auteurs eensgezind waren over het feit dat de antihese gehandhaafd moet blijven.⁷⁰ J.Kennedy beweert dat er zelfs geen onderwerp was dat het GPV sterker bekritiseerde dan de pogingen om de antithese te beëindigen.⁷¹

6.5 Kritiek op de Partij van de Arbeid

De vrijgemaakten moesten dus niets hebben van de doorbraak. Een christelijke partij had volgens hen wel degelijk bestaansrecht en bovendien moest de antithese in de politiek gehandhaafd blijven. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Partij van de Arbeid, de partij van de doorbraak, door vrijgemaakte auteurs bekritiseerd werd.

Het eerste bezwaar dat men tegen de PvdA had, was het feit dat de bijbel, als het onfeilbare Woord van God, geen rol speelde in de partij. De PvdA wilde een partij zijn, waarin gelovigen en niet-gelovigen zakelijk zouden samenwerken om het gemeenschappelijke doel, de democratisch-socialistisch samenleving, te bereiken. Iedereen moest de bezieling en de energie daarvoor uit de eigen bronnen putten. Een christen kon bijvoorbeeld putten uit de bijbel en een humanist uit zijn humanistische overtuiging. De PvdA kon en wilde geen keuze maken uit één van die bronnen. De inname van dit standpunt had een aantal consequenties. Eén daarvan was bijvoorbeeld dat de PvdA de overheid niet Gods dienaar kon noemen (Rom. 13).

Jongeling vatte zijn kritiek kort samen: "Als partij heeft men géén eerbied voor God en Zijn Woord."⁷² Volgens Veenhof kan "een partij zonder God, zonder Christus, zonder het Woord Gods" dan ook nooit een betere maatschappij tot stand brengen. Al wat niet uit geloof is, is immers zonde!⁷³

Verder was er kritiek op het mensbeeld dat de Partij van de Arbeid hanteerde. Dit mensbeeld was volgens R.H. Bremmer⁷⁴ zuiver humanistisch en optimistisch.⁷⁵ Men meende dat de mens alles goed kon maken en dat alles ook goed zal worden.⁷⁶ De PvdA hield in haar politiek dan ook geen enkele rekening met de zondeval.⁷⁷

Ten derde had men kritiek op het personalistisch socialisme van de Partij van de Arbeid. Uitgangspunt van het personalistisch socialisme was de persoonlijke verantwoordelijkheid van iedere individuele burger tegenover zijn medemens. De staat werd hierbij gezien als de vertegenwoordiger en drager van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Alleen op deze wijze zou ieder mens zich vrij en harmonisch kunnen ontplooiën.

Jongeling noemde het personalistisch socialisme "een contradictie". In een door de staat geleide maatschappij kon een individu zich volgens hem onmogelijk vrij ontplooiën.⁷⁸ De staat zal alle vrijheden en verantwoordelijkheden van de mens overnemen in ruil voor sociale zekerheid van wieg tot graf. Zo wordt de gemeenschap, de staat en de door haar in het leven geroepen organen een afgod.⁷⁹

Schilder benadrukte juist de andere kant van de medaille van het personalistisch socialisme: niet die van de gemeenschap, maar die van de persoon. Volgens hem was het personalisme afgoderij dat in wezen op één lijn stond met het nationaal-socialisme. Zocht het nationaal-socialisme in de natie "zijn maatgevend principe", het personalisme deed dat in de persoon.⁸⁰

Een vierde punt van kritiek hangt nauw samen met het vorige: men beschouwde de PvdA als een totalitaire macht. “De heersers der P.v.d.A. zeggen wel dat zij democraten zijn en de politieke vrijheid niet aantasten, maar hun pretentie is, dat heel het volk, afgezien van elk kerkelijk verschil, bij haar behoort.”⁸¹ De PvdA wil het alle Nederlanders gelijkschakelen tot één volk dat in zijn publieke leven geen rekening meer houdt met de inzettingen van God.⁸²

Naast deze bezwaren heerste er onder de vrijgemaakten ook nog een stuk wantrouwen richting de Partij van de Arbeid toe. Was de PvdA niet gewoon een voortzetting van de vooroorlogse SDAP?

En van de SDAP moest men niet veel hebben. Schilder wees in een *Persschouw* met instemming naar een artikel van ds. D.M. de Graaf in *Herrijzend Nederland* waarin deze het “onbegrijpelijk!” noemde dat politici uit de SDAP belangrijke ministerzetels bezetten in het eerste naoorlogse kabinet.⁸³ De SDAP had, aldus De Graaf, “aan het, door haar verfoeide, Nazi-dom groote diensten bewezen.”⁸⁴ Jongeling verdacht de PvdA ervan nog dezelfde gedachten te hebben als de socialisten in 1903 tijdens de spoorwegstaking⁸⁵ en de revolutiepoging van 1918.⁸⁶ Naar zijn mening was het wezen van het socialisme niet veranderd. Dat het socialisme in ons land veel tammer was geworden dan vroeger, deed daar voor hem niets van af.⁸⁷

Ook Zijlstra wantrouwde de socialisten binnen de PvdA. Ze spreken vertrouwelijke woorden, maar ze zullen ons land naar de ondergang leiden.⁸⁸ Dit doen ze door het pad te effenen voor de communisten.⁸⁹ Verbrugh schatte het karakter van de PvdA anders in. Hoewel ook hij grote bezwaren had tegen de PvdA, had de partij volgens hem een heel ander karakter dan de vooroorlogse SDAP.⁹⁰

6.6 Evaluatie bezwaren vrijgemaakten

Ik heb in dit hoofdstuk laten zien dat de doorbraakgedachte in de vrijgemaakt gereformeerde pers zonder meer werd afgewezen. Nu waren de vrijgemaakten niet de enige die hier bezwaar tegen hadden. In hoofdstuk 4 heb ik beschreven dat ook binnen de Rooms-katholieke Kerk en de synodaal Gereformeerde Kerken ernstige bezwaren leefden tegen de doorbraak.

Soten de vrijgemaakten zich in hun kritiek aan bij de door de rooms-katholieken en synodaal gereformeerden geformuleerde kritiek of hadden ze een geheel eigen argumentatie? In deze paragraaf wil ik bij deze vragen stilstaan.

Het Bisschoppelijk Mandement van 1954 werd in de vrijgemaakte pers ongunstig ontvangen.⁹¹ Zijlstra had het weliswaar over de “moed der bisschoppen”⁹² maar inhoudelijk moest hij niets van het Mandement hebben. Volgens hem was het een uiting van het totalitaire karakter van de Rooms-katholieke Kerk. “Voor Rome geldt: heel het volk voor heel de kerk en heel de kerk voor heel het volk. Het is een totalitaire macht.”⁹³ In zelfde soort bewoordingen werd het Bisschoppelijk Mandement bestreden in *Ons Politeuma*. Het Mandement zou maar één doel hebben: “de Rooms-katholisering van het openbare leven in Nederland. Of, anders gezegd: de revanche van 1572.”⁹⁴

Het is opvallend dat de vrijgemaakte auteurs totaal geen aandacht besteden aan de theologische bezwaren die de bisschoppen tegen de doorbraak in stelling brachten. Een aantal van deze argu-

menten zouden ze toch moeten kunnen onderschrijven. Waren ook de vrijgemaakten niet van mening dat het openbare leven niet losgemaakt mag worden van God?⁹⁵ En vonden ook zij niet “dat zonder de aanvaarding van de christelijke grondslagen en zonder de doorvoering van de christelijke beginselen geen duurzame maatschappelijke orde en waarachtig welzijn mogelijk is.”⁹⁶ En de kritiek die de bisschoppen op het humanisme van de PvdA leverden, werd door de vrijgemaakte auteurs gedeeld.

Maar kennelijk was de angst voor het totalitaire karakter van Rome zo groot, dat men in de bisschoppen geen medestander vond in de strijd tegen de doorbraak. Mogelijk heeft het Kromstafteest van 1953 hier een rol bij gespeeld. Toen werd het eeuwfeest gevierd van de herstelde bisschoppelijke hiërarchie in ons land.

Ook vanuit synodaal gereformeerde kant was er kritiek op de doorbraak. Het was vooral professor Zuidema die de doorbraakgedachte bestreed. Meerdere malen werd zijn kritiek in *De Reformatie* met instemming aangehaald.⁹⁷ Toch gaat het te ver om te zeggen dat men Zuidema als bondgenoot zag de strijd tegen de doorbraak. Hij werd mede verantwoordelijk gehouden voor de schorsingen van de vrijgemaakten. Alle waardering voor Zuidema's stellingname tegen de doorbraak wordt dan ook gelijk gerelativeerd.⁹⁸ Hierin proef je de gekwetstheid van vrijgemaakte kant voor de gebeurtenissen voorafgaand aan de Vrijmaking.

Zo voerden de vrijgemaakten voornamelijk hun eigen strijd tegen de doorbraak. Andere tegenstanders van de doorbraakgedachte werden niet als bondgenoten gezien.

- ¹ Francke, *Kerk en Sociale Vraagstuk*, 230.
- ² Francke, *Kerk en Sociale Vraagstuk*, 233.
- ³ Deze artikelen zijn later opgenomen in de bundel *Terwille van het Koninkrijk*.
- ⁴ Jongeling, "Christelijke politiek", 72.
- ⁵ Deze discussie was vóór de oorlog al gevoerd door voornamelijk K. Schilder. In de jaren dertig schreef hij zes artikelen over het bestaansrecht van een christelijke partij: eerste artikel: K. Schilder, "Ook de 'Christelijke politiek' in gevaar (I)," *De Reformatie* 14, no. 8 (24-11-1933): 58-59. Zie verder de toelichting die Schilder schreef bij het besluit van de Synode Amsterdam 1936 inzake het lidmaatschap van de NSB en CDU: K. Schilder, *Geen duimbreed!*.
- ⁶ Zie bijvoorbeeld ook de titels van een aantal artikelen in *De Reformatie*: Joh. Francke, "De vrijgemaakte gereformeerden en de Antri-revolutionaire Partij en politiek," *De Reformatie* 22, no. 17 (01-02-1947): 134 (eerste van vier artikelen), K. Schilder, "Zelfstandig optreden in de politiek?," *De Reformatie* 22, no. 28 (19-04-1947): 218 (eerste van 15 artikelen)
- ⁷ Het is in dit verband veelzeggend dat Brinkman in zijn paragraaf "Het omstreden bestaansrecht van christelijke politieke partijen" in het hoofdstuk "De na-oorlogse discussies" geen enkele vrijgemaakte auteur bespreekt. Brinkman, *Karl Barth*, 217-224.
- ⁸ D.C. Haak, "Terugblik," *Ons Politeuma* 1, no. 7 (30-09-1948): 6-7.
- ⁹ Jac. V., "De Gemeenteraadsverkiezingen," *Ons Politeuma* 2, no. 7 (augustus 1949): 4. Ook in dit artikel wordt de PvdA overigens geen een keer genoemd. Op mijn vraag wie "Jac. V." is, deelde Ernst Hooiveld mij via de e-mail mee dat het hier om Jac. Vermeij gaat.
- ¹⁰ Hooiveld, "Ongedeelde leven", 155.
- ¹¹ Jasper Adrianus Vink (1900-1964) werd na de lagere school mastenmaker. Ondertussen studeerde hij voor predikant door overdag te werken en 's nachts te studeren. In 1934 werd hij (hulp)predikant. Vanaf 1939 stond hij in Berkel en Rodenrijs waar hij met de Vrijmaking meeging. In 1946 ging hij naar Amersfoort. Vink was lid van de Synoden te Kampen (1951), Bunschoten-Spakenburg (1959) en Rotterdam-Delfshaven (1964). Van de synode in Rotterdam-Delfshaven was Vink de preses. Hij stierf tijdens de Synode toen hij met zijn vrouw op vakantie was in Duitsland. Haas, *Gedenkt*. Dl. 5, 260.
- ¹² Vink, *Wat bedoelen wij?*, 11.
- ¹³ Vink, *Wat bedoelen wij?*, 12.
- ¹⁴ F.A. den Boeft, "Alles op een hoop," *Ons Politeuma* 9, no. 7 (juni 1956): 1-3 (2).
- ¹⁵ F.A. den Boeft, "Invloed oefenen," *Ons Politeuma* 2, no. 9 (oktober 1949): 1-2 (2).
- ¹⁶ F.A. den Boeft, "Alles op een hoop," *Ons Politeuma* 9, no. 7 (juni 1956): 1-3 (1).
- ¹⁷ Holwerda, "De 'hoer'", 127-162 en Holwerda, "De kerk", 163-198. Groenenberg heeft Holwerda's argumenten voor deze exegese kort samengevat. Groenenberg, *Babylon*, 31-35.
- ¹⁸ Holwerda, "De 'hoer'", 155.
- ¹⁹ C. van der Waal, "In de lijn van Skkel," *De Reformatie* 25, no. 43 (22-07-1950): 347-348 (348).
- ²⁰ Holwerda, "De kerk", 177.
- ²¹ Holwerda, "De kerk", 179.
- ²² "Anderen – vooral uit de kring van de Gereformeerde Kerken (Vrijg.) – hebben zich bij de visie van met name Holwerda aangesloten." Groenenberg, *Babylon*, 31.
- ²³ Bremmer, *Christelijke koinonia*, 29.
- ²⁴ Holwerda, "De kerk", 186.
- ²⁵ Met 'eindtijd' bedoel ik hier niet de tijd tussen Pasen (of Pinksteren of Hemelvaart) en de wederkomst van Christus, maar de tijd direct voorafgaand aan de wederkomst.
- ²⁶ Het is natuurlijk moeilijk vast te stellen hoe de vrijgemaakte (als die al zou bestaan!) de tijd beleefde waarin hij leefde. Maar de 'spraakmakende' vrijgemaakte auteurs beleefden hun tijd heel duidelijk als de eindtijd. Het zou in dit verband interessant zijn om eens een onderzoek te doen naar vrijgemaakte preken uit de jaren 1945-1960 over het bijbelboek Openbaring.
- ²⁷ Kennedy, "Ontstaan Gereformeerd Politiek Verbond", 15.
- ²⁸ Kennedy, "Ontstaan Gereformeerd Politiek Verbond", 16.
- ²⁹ "Wat waren vanuit het puin der Gereformeerde Kerken de steigers der Hervormde vernieuwing aantrekkelijk. Daar feest, bij ons een kater. Daar perspectieven, bij ons nakaarten, stug, somber. Daar vreugde om jonge initiatieven. Bij ons de dood in de pot." Booij, *Stille omwenteling*, 11
- ³⁰ Jongeling, "Christelijke politiek", 72.
- ³¹ Jongeling, "Socialisme in Nederland", 222.
- ³² Jongeling, "Socialisme in Nederland", 222.
- ³³ Na de oorlog stond Berkouwer beduidend positiever tegenover de theologie van Barth. In 1954 verscheen van Berkouwers hand *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth*.
- ³⁴ In zijn brochure *De enige grondslag verzet* Francke zich tegen de bewering van "de dialectische of Barthiaanse theologie, dat zij een Gereformeerde theologie des Woords wil zijn". Francke ontkent dit: "Want zij

- (theologie van Barth, GvH) kan de Schrift alleen maar zien als getuigenis van eenmaal geschiedde openbaring, doch niet als openbaring zelf." Francke, *Grondslag*, 12. Meer schrijft Francke hier niet over Barth.
- 35 Zie paragraaf 6.1. (noot 4).
- 36 Veenhof reageert bijvoorbeeld in de rubriek Persschouw op een artikel uit het Contactorgaan van het verband van Christelijke onderwijzers. Dit artikel gaat over de grondslag van de Protestants Christelijke Onderwijzers Vereniging (PCOV). De PCOV was een organisatie die in 1955 tot stand kwam na een fusie tussen twee christelijke onderwijsverenigingen: de "Grote" vereniging en de "Unie". De Unie was een echte doorbraakorganisatie, de voorzitter was overtuigd lid van de PvdA. Na de fusie werd hij de tweede voorzitter van de PCOV.
- In het Contactorgaan was kritiek geuit op de grondslag van de PCOV, waarin niet meer wordt uitgesproken dat de hele bijbel Gods Woord is. Veenhof onderschrijft de kritiek. De grondslag heeft een Barthiaanse achtergrond. "De bijbel als zodanig kan volgens Barth nooit of te nimmer Gods openbaring zijn. Hij is als zodanig zelfs de **verberg**ing (vetgedrukt door Veenhof, GvH) daarvan." C. Veenhof, "Over de chr. Onderwijzers," *De Reformatie* 30, no. 31 (30-04-1955): 247-248 (247). Veenhof gaat hier verder niet (dieper) in op Barth's openbaringsbegrip.
- 37 Ik heb in het kader van mijn scriptie alleen artikelen gelezen over de doorbraak en in deze artikelen wordt geen inhoudelijke discussie gevoerd met Barth. Het kan natuurlijk zijn dat dit in andere artikelen uit bijvoorbeeld *De Reformatie* wel gebeurd. Ik heb daarom contact opgenomen met René Barkema, die bezig is met een onderzoek naar de receptie van Barths theologie onder de vrijgemaakten in de periode 1945-1960. In een e-mail schrijft hij mij: "Meer dan negen van de tien keer wordt Barth inderdaad zonder enige vorm van argumentatie buiten de deur gezet. Als er al e.e.a. bijgezegd wordt, dan gaat het over zijn openbaringsbegrip, dat herken ik ook."
- Volgens Barkema is "de discussie in feite aan het begin van de jaren-1930 gevoerd".
- 38 Ik heb in het kader van deze scriptie niet zelf kunnen uitzoeken met welke argumenten men vòòr de oorlog Barth bestreed. Ik geef hier in het kort weer wat Dee heeft geschreven in paragraaf 7.5.4 "Afwijzing van het Barthianisme" in Dee, *Schilder*, 156-157.
- 39 Zie voor Barths openbaringsbegrip paragraaf 3.2.1
- 40 Banning, *Rede*, 2.
- 41 Zie paragraaf 3.2.2.
- 42 K. Schilder, "Wat bezielt ze? De Antithese!," *De Reformatie* 21, no. 10 (08-12-1945): 76.
- 43 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 234.
- 44 Deddens, *Handboek 1955*, 177.
- 45 F.A. den Boeft, "Ter inleiding," *Politiek voorlichtingsorgaan ten dienste van de Gereformeerde Kiesverenigingen in Nederland* 1, no. 1 (31-01-1948): 1-3 (2)
- 46 Schilder, *Handboek 1952*, 154.
- 47 In Genesis 3:15 leert de bijbel dat de antithese "door God zelf als 'vijandschap' (cursivering van Francke) is gezet." Francke, *Kerk en Sociale vraagstuk*, 237.
- Daar is "de antithese reeds door God (...) geproclameerd". R.H. Bremmer, "Het socialisme," *Petah-Ja* 10, no. 8-9 (augustus-september 1956): 92-96 (96).
- 48 Ik heb hiervoor gebruik gemaakt van Augustijn, "Kuyper en de antithese".
- 49 Zo bijvoorbeeld de historicus G.J. Schutte en A.J. Rasker. Augustijn, "Kuyper en de antithese", 165v.
- 50 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 181.
- "Kuyper stelt haar nooit naast of tegenover 'gemene gratie' en zij doet bij hem geen dienst, om het eigene van de antirevolutionaire of de protestants-christelijke leefwereld aan te geven." Augustijn, "Kuyper en de antithese", 182.
- 51 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 167.
- 52 Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 170.
- 53 Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 173.
- Kuyper wees erop dat bijvoorbeeld de visie op de opvoeding veranderd is: kinderen mogen niet te vroeg met religieuze denkbeelden worden geïndoctrineerd, "Men ziet dus, dat de antithese niet meer enkel is theologisch, ook niet meer enkel met de Kerk samenhangt, maar zich almeer uitbreidt tot de biologie, de anthropologie, de psychologie en de paedagogie." Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 173.
- 54 "Het ging Kuyper niet om alleen om de politiek, hij zag de grote kloof in politici's inderdaad als een uiting van een zeer veel wijder en dieper scheuring in de gehele cultuur." Augustijn, "Kuyper en de antithese", 175.
- 55 Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 173.
- 56 Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 174.
- 57 "Men ziet als het ware het synoniem van 'tegenstelling' uitgroeien tot technische term. (...) In Kuypers mond wordt 'antithese' het ene, geprononceerde, aansprekende woord, dat de wereld van verschil tussen beide volksdelen in één kreet vat." Augustijn, "Kuyper en de antithese", 173.
- 58 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 176.
- 59 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 178.
- 60 "Een kolfje naar de hand van Troelstra, die uitriep: 'Paganisten? Wat beteekent dat? Waarom niet gezegd heidenen, dat is toch de woordelijke vertaling in het Hollandsch? Of durfde men dan niet te zeggen in zijn

- moerstaal en gebruikt men daarom voorlopig een vreemde uitdrukking? Augustijn, "Kuyper en de antithese", 179.
- 61 "In de memorie van antwoord betreffende de begroting voor 1904 staan de woorden: '...thans reageert de Christelijke volksgeest tegen het weder opkomen van paganistische factoren'." Augustijn, "Kuyper en de antithese", 179.
- 62 Geciteerd via Augustijn, "Kuyper en de antithese", 180.
- 63 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 181.
- 64 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 181.
- 65 Augustijn, "Kuyper en de antithese", 181
- 66 "Hoe meer ge voor het bestaan van die Antithese het oog sluit, hoe meer ge uw Coalitie verzwakt; maar dan ook omgekeerd: hoe scherper ge die Antithese in het oog vat, hoe vaster uw Coalitie staan zal. Er is geen sprake van een stellen of uitvinden van die Antithese. Onafhankelijk van wat enig Staatsman zon of welke groep ook onder het volk orakelde, bestaat die Antithese, die de grondtegenstelling in ons leven vormt. Ze werkt op elk terrein en op elken dag in de gewaarwording van het hart, in het weefsel van ons denken, in onze antipathieën en sympathieën, in geheel onze levensopvatting, en in geheel onze beschouwing van het persoonlijk, het huiselijk, het sociaal en het staatkundig bestaan." Geciteerd via Velema, *Antithese*, 10.
- 67 "Kuyper heeft destijds, mede als gevolg van zijn theologie over de wedergeboorte, deze antithese in de politiek wel eens wat verwarrend toegepast. Het *leek* (cursivering van mij, GvH) of hij de natie wilde verdelen in Christenen hier, heidenen daar." Verbrugh, *Universeel*, 65.
- "Toch heeft, dunkt ons, KUYPER's wijze van werken met de 'antithese' grote verwarring gesticht." Verbrugh, *Politieke richtlijnen*, 228.
- 68 De vraag wat de vrijgemaakten precies onder de antithese verstonden, zou een apart scriptieonderwerp kunnen zijn.
- 69 Verbrugh noemt als voorbeelden uit de bijbel de koning van Nineve (Jona 3:7) en Cyrus II van Perzië (Ezra 1 en 2). Verbrugh, *Politieke richtlijnen*, 232.
- "Daarom is het onjuist om het beleid dat wordt gevolgd door mensen die buiten Christus' kerk staan zo maar af te keuren. Ook dát beleid zal aan de bijbel moeten worden getoetst en alleen op grond daarvan zal men moeten uitmaken of het beleid goed of verkeerd is." Verbrugh, *Politieke richtlijnen*, 232.
- 70 Waarbij Verbrugh opmerkt dat er onderscheid gemaakt moet worden "tussen de realiteit van deze antithese en de wijze waarop men van deze antithese getuigenis geeft in de politiek." A.J. Verbrugh, "Politieke richtlijnen en politieke partijen in Nederland (9)," *Ons Politeuma* 12, no. 1 (januari 1959): 3-9 (9).
- 71 "En er was geen onderwerp dat het Gereformeerd Politiek Verbond sterker bekritiseerde dan het streven een einde te maken aan de politieke en religieuze scheidslijnen die de Nederlandse maatschappij zo lang hadden gekarakteriseerd." Kennedy, "Ontstaan Gereformeerd Politiek Verbond", 17.
- 72 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 231.
- 73 C. Veenhof, "Christelijk sociaal?," *De Reformatie* 28. no. 6 (08-11-1952): 44-46 (45).
- 74 Bremmer (1917-1995) studeerde theologie aan de Theologische Universiteit van Kampen. Nadat hij in juni 1949 zijn kandidaatsexamen had afgelegd, schreef hij zich voor verdere studie in aan de V.U. in Amsterdam. Hier deed in 1942 cum laude het doctoraalexamen. Vervolgens werd hij predikant. In 1944 koos hij voor de Vrijmaking en hij was één van de grondleggers van het *Gereformeerd Gezinsblad* (het latere *Nederlands Dagblad*).
- Bremmer vond eind jaren vijftig dat de vrijgemaakte kerken zich radicaliseerden en isoleerden. In de discussies rond de Open Brief (1966) stond hij in veel opzichten aan de kant van de latere 'buitenverbanders'. Toen het tot een breuk kwam, ging hij niet met hen mee. Hij vond dat de verschillen geen breuk rechtvaardigden.
- Velde, "Bremmer", 324-328.
- 75 Bremmer, *Christelijke koinonia*, 23.
- 76 Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 28, no. 39 (04-07-1953): 319.
- 77 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 238. Wat hier de praktische gevolgen van zijn, maakte Jongeling verder niet duidelijk. Hij wees er alleen op dat de PvdA "een zuiver aards gericht ideaal" predikt: de welvaartsstaat.
- Bremmer voegde hier aan toe dat volgens de PvdA "de mens door eigen immanente kracht" dit "aan de aarde gebonden ideaal" moest zien te verwezenlijken. R.H. Bremmer, "Het socialisme," *Petah-Ja* 10, no. 8-9 (augustus-september 1956): 92-96 (95v).
- Soortgelijke kritiek had Dam ook al geuit op de Nederlandse Volksbeweging, de voorbereider van de PvdA. De NVB ontkende de zondeval "en de daardoor bewerkte, nimmer op te heffen ontwrichting van het maatschappelijk leven." R.J. Dam, "Schets en beoordeling van de beginselen der "Nederlandsche Volksbeweging," *De Reformatie* 21, no. 42 (27-06-1946): 342-343 (343).
- 78 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 226. Hij zegt hier nog bij: "Wij kunnen op deze zaak thans niet breed ingaan".
- 79 Jongeling, "Socialisme in Nederland", 237.
- 80 K. Schilder, "Het concentratiekamp verbindt niet; alleen het Woord doet het," *De Reformatie* 26, no. 31 (05-05-1951): 257-258 (257).

- Ook J. Meulink (1917-1999), vrijgemaakt Tweede-Kamerlid voor de ARP, noemt het personalisme "afgoderij". Het personalisme verhief het menselijk bewustzijn náást God als soeverein. J. Meulink, "Personalistisch socialisme," *De Reformatie* 22, no. 47 (30-08-1947): 382.
- ⁸¹ Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 30, no. 9 (27-11-1954): 69.
Zijlstra reageert hier op de reactie van de PvdA op het Bisschoppelijk Mandement. Hij noemt zowel Rome als de PvdA totalitair. De Nederlands Hervormde Kerk is als volkskerk ook totalitair: de synode trekt de zorg voor heel het leven naar zich toe. De ARP is dat volgens Zijlstra niet: hier kun je alleen maar lid van worden als je de politieke beginselen onderschrijft.
- ⁸² K. van Huizen, "De Nederlandsche School?," *De Reformatie* 23, no. 7 (15-11-1947): 57-58 (58).
- ⁸³ K. Schilder, "De S.D.A.P.," *De Reformatie* 21, no. 9 (01-12-1945): 69.
- ⁸⁴ Volgens De Graaf, en Schilder stemt ermee in, had de SDAP veel kwaad gesticht: 1. ze hebben de materiële kracht van het leger gesaboteerd 2. ze hebben de morele kracht van het leger geschaad 3. de vaderlandsliefde van het volk vergiftigd 4. de trouw aan het huis van Oranje bedreigd.
- ⁸⁵ De transportarbeidersbond in de Amsterdamse haven stelde de eis dat de werkgevers voortaan alleen maar arbeiders in dienst mochten nemen die in deze bond waren georganiseerd. Het merendeel van de werkgevers weigerde dit en er brak een staking uit onder het havenpersoneel. De werkgevers wilden toen spoorwegkranen gebruiken om te lossen, maar het spoorwegpersoneel weigerde hier aan mee te werken en ook zij legden het werk neer. Er kwam geen enkele trein Amsterdam in of uit. Toen er gedreigd werd met een algemene spoorwegstaking, gaven de werkgevers toe.
De socialist en anarchist reageerden verheugd: het stakingswapen bleek een geschikt te zijn als politiek dwangmiddel. De socialistische gemeentearbeiders in Amsterdam dreigden nu ook met een staking, waardoor de hoofdstad onder meer van gas en leidingwater zou zijn verstoken. Er dreigde een chaos te ontstaan. Het ministerie Kuyper zag het gevaar en ontwierp wetten waarbij aan ambtenaren en personeel van openbare nutsbedrijven het stakingsrecht werd ontnomen. De situatie escaleerde en er werd een algemene transportstaking uitgeroepen. Maar dit werd een mislukking.
Toen in 1953 de spoorwegstaking herdacht werd in Het Vrije Volk, officieel orgaan van de PvdA, "werd de politieke staking van 1903, de greep naar de macht in de staat, openlijk verheerlijkt." Jongeling, "Socialisme in Nederland", 200.
Jongeling, "Socialisme in Nederland", 197-200.
- ⁸⁶ Duitsland was overwonnen en stortte ineen. In november brak toen de revolutie uit bij onze oosterburen. In Harskamp kwam het tot relletjes omdat soldaten, na een lange mobilisatietijd, terug naar huis wilden nu Duitsland overwonnen was. Generaal Snijder werd tot zondebok gemaakt en P.J. Troelstra, Tweede Kamerlid voor de SDAP, vroeg in de Kamer of de regering nog achter Snijder stond. De volgende dag werd Snijder ontslagen. De socialist zagen dit als een bewijs van de wankelmoedigheid van de regering, men was ervan overtuigd dat de revolutie ook in ons land zou komen. Troelstra kondigde in de Kamer de revolutie aan en zei dat de regering niet langer kon rekenen op de steun van het leger. In het land werden echter geen revolutionaire beweging ontplooid. Duizenden mensen kwamen naar Den Haag om de regering en de koningin te verdedigen. Er werden burgerwachten gevormd om het geweld met geweld te verkeren. Troelstra bleef leider van de SDAP, maar had zijn gezag in de Kamer grotendeels verloren.
In 1955 schreef Het Vrije Volk over Troelstra: "Wij hebben u lief, óók om uw "vergissing". Jongeling, "Socialisme in Nederland", 204.
Jongeling, "Socialisme in Nederland", 201-204.
- ⁸⁷ Jongeling, "Socialisme in Nederland", 236.
- ⁸⁸ Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 26, no. 24 (17-03-1951): 207.
- ⁸⁹ Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 26, no. 23 (10-03-1951): 199. Zijlstra maakt een vergelijking met de tijd van de Franse Revolutie in de 18^e eeuw. In de PvdA zit de Girondijn van vandaag (de humanistisch-socialist) die het pad effent voor de Jacobijn van morgen (de communist). In wezen lijkt de socialist sprekend op de Girondijn van de 18^e eeuw. En deze stortte Europa in de ellende van de Franse Revolutie en de daarop volgende Napoleonistische oorlogen daarna.
- ⁹⁰ A.J. Verbrugh, "Politieke richtlijnen en politieke partijen in Nederland (7)," *Ons Politeuma* 11, no. 10 (november 1958): 120-123.
Verbrugh laat de ontwikkeling zien van het socialisme in Nederland. Aanvankelijk was het socialisme een marxistische, revolutionaire klassenstrijd leer. In 1896 scheidden de socialisten zich af van dit eigenlijke marxisme. De parlementaire democratie werd aanvaard als een middel om op geleidelijke wijze de doelstellingen te realiseren. Gaandeweg werd de democratische orde als een blijvend goed aanvaard. Ook de SDAP heeft een ontwikkeling doorgemaakt. Toen Troelstra in 1918 de revolutie uitriep, keurden veel sociaal-democraten dit af. In 1937 ging men spreken van een democratisch-socialisme en niet langer van een sociaal-democratie. Na de oorlog ging de SDAP op in de PvdA. Er kwam een nieuw program dat weer iets verder naar de liberaal-democratische kant was doorgeschoven. De gedachte aan de socialistische heilstaat werd steeds zwakker. In 1955 kwam F.L. Polak met "een briljant boek, waarin hij zijn mede-socialisten verweet dat zij geen toekomstidealen meer hadden." (121) Het ontwerp van een nieuw beginselprogram wekt de indruk "dat de heilsverwachting van de oude socialisten nu voorgoed naar de rommelzolder is verwezen". (122)

- ⁹¹ In de registers van *De Reformatie* zoek je in de jaargangen 29 (1953-1954), 30 (1954-1955) en 31 (1955-1956) tevergeefs naar de trefwoorden 'Bisschoppelijk Mandement' en 'Mandement, bisschoppelijk'. Toch komt het Mandement wel ter sprake in een aantal artikelen.
- ⁹² Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 29, no. 40 (10-07-1954): 321-322 (321).
- ⁹³ Marnix, "Groninger Brieven," *De Reformatie* 30, no. 9 (27-11-1954): 69.
- ⁹⁴ "Kanttekeningen," *Ons Politeuma* 8, no. 3 (maart 1955): 6-7 (6).
Er staat niet vermeld wie de auteur van het artikel is. Het hoeft niet de hoofdredacteur, F.A. den Boeft, te zijn, want deze ondertekende zijn artikelen normaal gesproken.
- ⁹⁵ *De katholiek*, 5.
- ⁹⁶ *De katholiek*, 16.
- ⁹⁷ Drie voorbeelden uit *De Reformatie*:
1. Schilder geeft een debat weer tussen prof. Zuidema en legerpredikant ds. Lugtigheid over de doorbraakpolitiek. Lugtigheid verweet Zuidema dat deze te eenzijdig was met zijn stelling dat Nederland en Indië slachtoffer zijn geworden van de doorbraakpolitiek. Zuidema reageert hierop: Lugtigheid plaatst gezag en vrijheid tegenover elkaar en daarmee staat hij op één lijn met de doorbraakmensen. "Als Ds. L. zo door gaat doet hij maar beter, niet langer dominee te blijven, en lid te worden van de P.v.d.A." Schilder meent: "Spreker (prof. Zuidema, GvH) gaf goede adviezen aan ds Lugtigheid." K. Schilder, "Debat dr. Zuidema – ds. Lugtigheid," *De Reformatie* 23, no. 41 (10-07-1948): 345.
 2. In een *Persschouw* haalt Schilder een artikel van ds. E.T. van den Born aan die op zijn beurt een artikel van prof. Zuidema over de doorbraak bespreekt. Van den Born noemt, zonder dat Schilder dit tegenspreekt, het artikel van Zuidema een "uitnemend artikel". K. Schilder, "'Vereenigt u'," *De Reformatie* 24, no. 45 (06-08-1949): 379-380 (380).
 3. In een *Hoofdartikel* reageert Schilder op het artikel *Socialisme levensbeschouwing?* uit het blad *Doorbraak*, orgaan van de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid. In dit artikel wordt Zuidema aangevallen op zijn stelling dat het CNV haar eigen graf aan het delven is omdat het CNV de ideeën van het doorbraakchristendom uitdraagt.
Schilder hierover: "Het doet ons genoegen dat ook prof. Zuidema het opneemt tegen de kaderschool van het C.N.V. Men mocht anders eens denken, dat het alleen maar de vrijgemaakten waren (b.v. de Heer A. Zijlstra) die hun bezwaren inbrengen tegen de leiding van het C.N.V. Dr. Zuidema opponeert tegen dr Banning - terecht." K. Schilder, "Het concentratiekamp verbindt niet, alleen het Woord doet het," *De Reformatie* 26, no. 31 (05-05-1951): 257-258 (257).
- ⁹⁸ In het artikel over het debat tussen Zuidema en Lugtigheid (zie noot 97) wijst Schilder erop dat Zuidema terecht advies gaf aan ds. Lugtigheid om zijn predikantskostuum af te leggen. Maar: "Hoe denkt hij over de bij **vonnis** áfgenómen ambtscostumen van goede antirevolutionairen en trouwe belijders, door zijn synode ontzet, of buiten verband gezet? Een **advies** aan ds Lugtigheid is wat anders nog dan een **daad** (alle keren vetgedrukt door Schilder, GvH) die ook prof. Zuidema de facto aanvaardt, d.i. mede verricht." K. Schilder, "Debat dr. Zuidema – ds Lugtigheid," *De Reformatie* 23, no. 41 (10-07-1948): 345.
En in de *Persschouw* van het artikel van ds. Van den Born (zie noot 97) stemt Schilder in met de kritiek die Van den Born heeft op Zuidema: Zuidema mag dan wel een goede brochure hebben geschreven, maar zijn oproepen tot een vereniging van alle gelovigen had geen zin, Zuidema had moeten zeggen: "alle ware **christ**-gelovigen, laten wij weer **kerk** zijn en als **kerk** getrouw worden (...) wat baat het ons te roepen 'Schriftgelovigen aller landen en aller kerken verenigt U'; als men de **kerk** (alle keren vetgedrukt door Van den Born, GvH) zelf vergeet?" K. Schilder, "'Vereenigt u'," *De Reformatie* 24, no. 45 (06-08-1949): 379-380 (380).

HOOFDSTUK 7 – TERUGBLIK

ZO IS DE PROTESTANTSE WERELD IN BEWEGING, JA, IN EEN CRISIS GEKOMEN.”
[C. Veenhof, “Van tien jaar vrijheid”, *De Reformatie* 30, no. 33 (14-05-1955): 257-259 (259).]

7.1 De vrijgemaakt gereformeerden in 1945-1960

De doorbraak was een belangrijk verschijnsel in onze vaderlandse geschiedenis. Elk geschiedenisboek dat de naoorlogse historie van ons land in kaart brengt, besteedt er aandacht aan.

De doorbraak is niet ontsnapt aan de aandacht van de vrijgemaakten. In de vrijgemaakt gereformeerde pers werd er regelmatig over geschreven. Men verzette zich nadrukkelijk tegen de doorbraakgedachte. Volgens Veenhof had de doorbraak het protestantisme in ons land in een crisis gebracht.¹

Het grootste punt van kritiek dat de vrijgemaakten hadden, was het feit dat de voorstanders van de doorbraak de rol van de bijbel in de politiek min of meer relativeerden. Omdat het volgens hen niet uitmaakte of bepaalde normen en waarden gebaseerd werden op de bijbel of op het humanisme, meenden zij dat christenen en niet-christenen goed binnen één partij konden samenwerken. Onder invloed van de theologie van Karl Barth vonden ze bovendien dat het voor de mens onmogelijk was om uit Gods openbaring christelijke normen af te leiden. Een christelijke partij had daarom volgens de voorstanders van de doorbraak principieel geen bestaansrecht.

Door vrijgemaakt gereformeerde auteurs werd hier kritiek op geleverd: Gods wil was wel degelijk kenbaar, en het behoeft volgens hen dan ook geen betoog dat een christelijke partij bestaansrecht had. De bijbel was, ook voor in de politiek, doorzichtig.² De Schrift was de enige regel van het geloof.³ Het zou in dit kader interessant zijn om te onderzoeken welke plek de bijbel in het leven van de vrijgemaakten innam. Was die zo centraal als de pleidooien voor de rol van de bijbel in de politiek doen vermoeden? En wat voor gevolgen had dit dan voor de geloofsbeleving van de vrijgemaakt gereformeerden?

Een ander bezwaar dat de vrijgemaakte auteurs hadden tegen de doorbraak was het feit dat ze de antithese ontkennde. Voor de vrijgemaakte auteurs was de antithese in de politiek onopgeefbaar. Onduidelijk is echter wat ze precies onder de antithese verstonden. Bedoelde men hier alleen maar een tegenstelling mee op levensbeschouwelijk gebied? Of wilde men hiermee aangeven dat het Nederlandse volk verdeeld moest worden in een christelijk en niet-christelijk deel? Dit zou nog eens nader onderzocht moeten worden: wat verstonden de vrijgemaakt gereformeerden in de periode 1945-1960 nu precies onder de antithese?

De vrijgemaakten waren niet de enigen die grote bezwaren hadden tegen de doorbraakgedachte. Ook vanuit rooms-katholieke en synodaal gereformeerde kant werd er kritiek op uitgeoefend. Toch werden deze tegenstanders van de doorbraak niet als bondgenoten gezien door de vrijgemaakten.⁴

Zo verzetten de vrijgemaakten zich zelfstandig tegen de doorbraak door onverkort vast te willen blijven houden aan de betekenis van Gods Woord in de politiek.

7.2 Anno 2002

De bevrijding van ons land ligt al meer dan een halve eeuw achter ons. Maar de gevolgen van de doorbraak zijn nog steeds merkbaar.

In zekere zin heeft de doorbraak de secularisatie in de hand gewerkt doordat de idee werd losgelaten dat er objectieve normen bestaan. Normen, welke in de bijbel zijn te vinden. Vandaag de dag wordt er in de Nederlandse politiek gepleit voor een herstel van normen en waarden in de samenleving. Daar zou zelfs een brede commissie voor in het leven geroepen moeten worden, die de bezinning op normen en waarden een impuls moet geven. Maar men laat bewust in het midden waarop de normen en waarden moeten worden gefundeerd.

Premier J.P. Balkenende van het Christen Democratisch Appèl (CDA) maakt er geen geheim van dat hij zijn geloof niet als een politiek instrument wil inzetten. Het christelijk geloof bepaalt weliswaar zijn keuzes, maar het gaat hem erom in de politiek concrete keuzes te verwerkelijken en niet om het geloof te prediken. Dat is voor ieder 'privé'. Hierin is een element van het personalisme te herkennen. In die zin dat het bijbels handelen via personen, en niet zozeer via een christelijke partij, tot uiting moet komen. Het is als het ware de persoon die christelijk handelt en niet de partij. Daarom kunnen ook niet-christenen lid worden van het CDA of de partij vertegenwoordigen in raden en staten. Hun normen en waarden, zoals gerechtigheid, verantwoordelijkheid en naastenliefde, kunnen dezelfde zijn als de bijbelse normen, ook al baseren de niet-christenen zich niet op de bijbel.

De doorbraak heeft gezorgd voor een steeds groter wordende groep van zogenaamde 'zwevende kiezers'. Burgers laten hun keuze bij verkiezingen hoe langer hoe minder bepalen door de beginselen van een politieke partij. De ideologische grondslag van een partij is niet langer doorslaggevend bij het bepalen van een keus. Men richt zich op bepaalde politieke items zoals bijvoorbeeld veiligheid, asielbeleid en gezondheidszorg. Mensen die in het verleden op de sociaal-democratische PvdA of de liberalistische Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) stemden, gaven bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 hun stem nu net zo makkelijk aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF).⁵

Deze ontwikkeling is ook te zien bij christelijke kiezers. Er zijn er, ook vrijgemaakt gereformeerden, die zonder gewetensnood hun stem uitbrengen op één van de vele zogenaamde leefbaarpartijen die de afgelopen jaren als paddestoelen uit de grond zijn geschoten.

Het lijkt vandaag de dag dus allesbehalve vanzelfsprekend te zijn dat christenen op een christelijke politieke partij stemmen. In die zin staat het bestaansrecht van christelijke partijen ook nu weer ter discussie. Ik heb laten zien dat dit bestaansrecht voor de vrijgemaakten na de oorlog zo vanzelfsprekend was dat het nauwelijks inhoudelijk werd verdedigd. Toch lijkt deze inhoudelijke discussie

me nu meer dan nodig. Wil men, vooral jonge, christelijke kiezers vasthouden voor de christelijke politiek, dan moet men duidelijk kunnen aangeven wat het belang is van een christelijke partij. Wanneer men de christelijke kiezers niet van deze noodzaak kan overtuigen, hoeft men ook niet langer op hun stem te rekenen.

Bij de inhoudelijke discussie over het bestaansrecht van een christelijke partij, kan men tot op zekere hoogte gebruik maken van wat vrijgemaakt gereformeerde auteurs hierover hebben geschreven in de jaren 1945-1960. Zij wezen op het unieke karakter van Gods Woord, en op de consequenties daarvan voor het politieke handelen. Ze weigerden te geloven dat de Schrift niet bruikbaar was in de politiek en beklemtoonden dat de bijbel "toetsteen en kenbron voor ons geloven en handelen"⁶ is.

Er zal echter meer moeten gebeuren dan alleen te *wijzen* op het belang van de bijbel in de politiek. De vrijgemaakte auteurs leken er in de naoorlogse periode vanuit te kunnen gaan, dat deze gedachte onder hun lezers gemeengoed was. Dat is vandaag de dag in ieder geval niet het geval. Het is daarom de plicht van de christelijke politiek om de mensen te *overtuigen* van het belang van een christelijke politieke partij. Daarvoor zal er inhoudelijk handen en voeten gegeven moeten worden aan de betekenis van Gods Woord in de politiek. Waarom is Gods Woord van belang voor de politiek en hoe dan?

Hier moet echter nog wel een kanttekening bij worden geplaatst. De voorstanders van de doorbraak hebben er terecht de vinger bij gelegd dat men zich op een verkeerde manier op de Schrift kan beroepen. Van Rhijn wees bijvoorbeeld op de manier waarop de ARP is omgegaan met het vrouwenkiesrecht.⁷ En er zijn nog wel meer voorbeelden uit de geschiedenis van de christelijke politiek te noemen. Met een beroep op de bijbel werd door vrijgemaakten het lidmaatschap van de NAVO bestreden, de apartheid in Zuid-Afrika verdedigd en de Europese integratie verworpen. Allerlei onderwerpen waar vrijgemaakt gereformeerden nu op zijn minst veel genuanceerder tegenaan kijken. Men moet daarom voorzichtig zijn om zich in allerlei actuele politieke situaties op de bijbel te beroepen.

Maar dit neemt niet weg dat de bijbel ook in de politiek ons richtsnoer moet zijn. Daar hebben de vrijgemaakte auteurs in de eerste vijftien jaar na de oorlog terecht nadrukkelijk op gewezen. Hoe dit concreet moet worden ingevuld is een vraag die buiten deze scriptie valt, maar die wel degelijk onder ogen gezien dient te worden door christelijke politici en theologen.

-
- ¹ In een hoofdartikel in *De Reformatie* blikt Veenhof terug op de oorlog, de bevrijding en de periode na de bevrijding. Hij beschrijft de doorbraak en concludeert dan: "Zo is de protestantse wereld in beweging, ja in een diepe crisis gekomen." C. Veenhof, "Van tien jaar vrijheid", *De Reformatie* 30, no. 33 (14-05-1955): 257-259 (259).
- ² Jongeling, "Christelijke politiek", 72
- ³ Francke, *Enige grondslag*, 12.
- ⁴ Zie paragraaf 6.6.
- ⁵ Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat de verkiezingen in mei 2002 bijzondere verkiezingen waren omdat ruim een week voor de verkiezingen de lijsttrekker van de LPF, Pim Fortuyn, werd vermoord.
- ⁶ Jongeling, "Christelijke politiek", 72.
- ⁷ Zie paragraaf 3.2.1.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Aalders, W. *Theocratie of ideologie: het dilemma van de huidige christenheid*. Den Haag: Voorhoeve, 1977.
- Akkerman, S. en C. Smits. *Albertus Zijlstra, leven en arbeid*. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1978.
- Algra, Hendrik. *Mijn werk, mijn leven*. Assen: Gorcum, 1970.
- Augustijn, C. "Kuyper en de antithese." In *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*. C. Augustijn en J. Vree, 165-182. Zoetermeer: Meinema, 1998.
- Banning, W. *Rede van Ds.W.Banning Voorzitter van de Nederlandsche Volksbeweging gehouden in de Rivièrahal te Rotterdam op 6 juli 1945*.
- Banning, W. *De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven*. Amsterdam: Ploegsma, 1945.
- Banning, W. *Kompas: een toelichting op het beginselprogram van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam: 1947.
- Banning, W. "Terugblik." In *Terugblik en perspectief: Willem Banning 1888-1971*. Serie Oekumene, A. van Biemen (e.a.), 7-72. Baarn: Bosch en Keuning i.s.m. het Oekumenisch Aktiecentrum, 1972.
- Bergwerff, Peter en Tjerk S. de Vries, *Geroepen en gegaan*. Serie 'De Eerste Generatie'. Groningen: De Vuurbaak, 1993.
- Booij, Thijs. *Een stille omwenteling: het gereformeerde leven in onze jeugd*. Amsterdam: Ten Have, 1956.
- Bos, C.G. en W.A.E. Brink-Blijdorp, *Nieuwe Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Deel 2. Barneveld: De Vuurbaak, 1994.
- Bots, A.C.A.M. "Rhijn, Arie Adriaan van." *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Web-site*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/rhijn>. (6 augustus 2002).
- Bouwman, W. "De Reformatie en 'de oorlogen des HEEREN': De redactiewisseling binnen De Reformatie en het ontstaan van *Opbouw*." In *Vuur en vlam: aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969*, R. Kuiper en W. Bouwman (red.), 151-179. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, z.j. [1994].
- Bouwman, Willem. "De moeizame binnenkomst van dr. A.J. Verbrugh in het GPV." In *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartes reeks 1, George Harinck en Rienk Janssens (red.), 135-145. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.
- Bremmer, R.H. *Christelijke Koinonia contra Socialistische Gemeenschaps-dwang*. Uitgave van het Gereformeerd Politiek Verbond. 1955.
- Bruijn, J. de (red.). *Brieven aan Buskes: een keuze uit het archief van dr. J.J. Buskes (1899-1980)*. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). Amsterdam: 1990.
- Buskes, J.J. (e.a.) *Wat bezielt ze?* Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1945.
- Buskes, J.J. *Hoera voor het Leven*. Van gisteren tot morgen deel 1. Amsterdam: De Brug – Djambatan,³1960.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Christen-zijn in de Nederlandse samenleving: herderlijk schrijven vanwege de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Vastgesteld in haar vergadering van 29 Maart 1955. Boekencentrum: 's-Gravenhage, 41955.

D. Th. "Ds. Floris Adriaan den Boeft." In *Jaarboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1967*. Uitgegeven in opdracht van het Algemeen Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 458-160. Goes: Oosterbaan en Le Cointre.

Dankers, J. en J. Verheul, *Lexicon historische figuren van de lage landen*. Prisma pocket. Utrecht: Spectrum, 1985.

Deddens, P. (red.) *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1955*. Goes: Oosterbaan en Le Cointre.

De katholieke in het openbare leven van deze tijd: Bisschoppelijk Mandement 1954.

Dee, J.J.C. K. *Schilder, zijn leven en werk*. Dl. 1, 1890-1934. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1990.

Deursen, A.Th. van. "Jongeling, Pieter." *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Web-site*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>. (15 juli 2002).

Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans. *Het kabinet Schermerhorn-Drees: 24 juni 1945 - 3 juli 1946*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Dl. 1. Assen: Van Gorcum, 1977.

Endedijk, H.C. *De Gereformeerde Kerken in Nederland*. Dl 2. 1936-1975

Francke, Joh. *De Kerk en het Sociale vraagstuk: enkele beschouwingen*. Uitgave van de vereniging Mannenbond op Gereformeerden Grondslag. Haarlem: z.j. [1950].

Francke, Joh. *De enig grondslag: de betekenis van de belijdenis voor de politiek*, 1949.

Geelhoed, A. "In memoriam: Ds. Johannes Francke." In *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1991*, W.G. de Vries (red.), 324-328. Goes: Oosterbaan en Le Cointre.

Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*. Kampen: Kok, 1992.

Goddijn, W. "Vijftientig jaar Bisschoppelijk Mandement." In *Hervorming zonder schisma: historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink. Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, W. Goddijn en G. Knuvelde, 33-64. Hilversum: Gooi en Sticht, 1980.

Graaf, J. de en G.J. de Graaf, *50 jaar Handboek: overzicht van predikanten, gemeenten en ledenaantallen in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland*. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1996.

Groenberg, P. *Haar naam is Babylon: over de 'hoer' in Openbaring 17*. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1993.

Gunneman, Willem. *Eeuwlingen: "ik ben van de vorige eeuw"*. Kampen: Kok Lyra, 1994.

Haas, Joh. de. *Gedenkt uw voorgangers*. Dl 5. Haarlem: Vijlbrief, 1989.

Harinck, George. "De Antirevolutionaire Partij en de vrijgemaakten." In *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartes reeks 1. George Harinck en Rienk Janssens (red.), 29-60. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.

Heuvel, P. van. *De Hervormde Kerkorde: een praktische toelichting*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1991.

Holwerda, B. "De 'hoer' in Openbaring 17-19." In *Populair wetenschappelijke bijdragen*, 127-162. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1962.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Holwerda, B. "De kerk in het eindgericht." In *Populair wetenschappelijke bijdragen*, 163-198. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1962.

Hooiveld, Ernst. "Het ongedeelde leven: het Gereformeerd Gezinsblad, 1948-1958." In *Vuur en vlam: de organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994*. Dl. 2, R. Kuiper en W. Bouwman (red.), 135-174. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1998.

Janse, W. "Veenhof, Cornelis." In *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5, C. Houtman (e.a. red.), 521-523. Kampen: Kok, 2001.

Janssens, Rienk. "Het Amersfoorts congres en het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond." In *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartes reeks 1, George Harinck en Rienk Janssens (red.), 77-104. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.

Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. 4, *Mei '40 - Maart '41 tweede helft*. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1972.

Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. 12, *Epiloog eerste helft*. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij, 1988.

Jongeling, P. "Christelijke politiek." In *Terwille van het Koninkrijk: gereformeerd-nationale beschouwingen ter belichting van staatkundige vragen*. Stichting Gereformeerd Gezinsblad, 72-104. Groningen: 1956.

Jongeling, P. "Het socialisme in Nederland." In *Terwille van het Koninkrijk: gereformeerd-nationale beschouwingen ter belichting van staatkundige vragen*. Stichting Gereformeerd Gezinsblad, 186-240. Groningen: 1956.

Jongeling, P. "Veertig jaar hoofdartikelen." In *Het nieuws opnieuw bekeken: een overzicht van veertig jaar gereformeerde journalistiek*. Ada P. Bolhuis, Johan Knigge en Rein Tromp (red.), 6-9. Groningen: De Vuurbaak, 1984.

Jongh, E.D.J. de. *Buskes, dominee van het volk: biografie*. Kampen: Kok, 1998.

Keizer, Madelon de. *De gijzelaars van Sint Michielsgestel: een elite-beraad in oorlogstijd*. Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1979.

Kennedy, James C. *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom, 1997.

Kennedy, James. "Het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond in een cultuur van vernieuwing." In *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartes reeks 1, George Harinck en Rienk Janssens (red.), 13-28. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.

Kooij, C.H. van der. *Sociale geschiedenis van de 20ste eeuw*. Goed verzorgd, een reeks leerboeken voor de opleiding ziekenverzorging. Utrecht/ Antwerpen: Bohn, Scheltema en Holkema, 1988.

Kuiper, R. en W. Bouwman "Verantwoording." In *Vuur en vlam: aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969*, R. Kuiper en W. Bouwman (red.), 7-10. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, z.j. [1994].

Kuiper, R. "Vrijmaking of wederkeer." In *Vuur en vlam: aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969*, R. Kuiper en W. Bouwman (red.), 11-43. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, z.j. [1994].

Laarse, Rob van der. "Een morele natie: religie en politieke cultuur." In *Nederland in de twintigste eeuw: een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, reds. Henk Bas en Kees van den Heuvel, 68-89. Utrecht: Stichting Educatieve Omroep Teleac, 1995.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Academische paperbacks, Amsterdam: De Bussy, 1968.

Manning, A.F. "Geen doorbraak van de oude structuren: de confessionele partijen na 1945." In *De confessionelen: ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*, L.W.G. Scholten (e.a.), 61-88. Utrecht: Ambo, 1968.

Noordegraaf, A. *Vijf broden en twee vissen: missionair gemeentezijn in een (post)moderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum, ²1999.

Oostenbrink-Evers, Hélène. "De kerkrechterlijke ontwikkelingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog." In *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*. Jaargang 3. D.Th. Kuiper (e.a. red.), 106-133. Kampen: Kok, 1995.

Olsthoorn, Peter. "Naar een eerste vrijgemaakte kiesvereniging." In *Het Amersfoorts Congres van 1948*. Ad Chartes reeks 1. George Harinck en Rienk Janssens (red.), 61-76. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.

Poelman, A.H. "Bibliografie van dr. A.J. Verbrugh." In *Politiek Mozaïek: opstellen aangeboden aan Dr. A.J. Verbrugh*. Groen van Prinsterer-reeks nummer 69, J. van der Jagt (e.a. red.), 181-210. Barneveld: De Vuurbaak, 1992.

Rasker, A.J. *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Geschiedenis theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen: Kok, ⁵1996.

Rhijn, A.A. van. *Waarom als protestants-christen lid van de Partij van de Arbeid?* Amsterdam: De Arbeiderspers, 1952.

Schilder, K. "Geen duimbreed"!": *een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.* Kampen: Kok, 1936.

Schilder, K. (red.) *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1952*. Goes: Oosterbaan en Le Cointre.

Smit, H.J.D. "Kerk en organisatie. Motieven en achtergronden: een peiling." In *Toekomst voor gereformeerde organisaties*. GSEV-reeks nummer 31, H.J.D. Smit (e.a.), 35-104. Barneveld: De Vuurbaak, 1994.

Sol, Chris. "Partij van vrijgemaakte mannenbroeders: een geschiedenis van het GPV, 1945-1963." In *Vuur en vlam: de organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994*. Dl. 2, R. Kuiper en W. Bouwman (red.), 11-56. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1998.

Stellingwerf, J. "Zuidema, Sytse Ulbe." In *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5, C. Houtman (e.a. red.), 583-584. Kampen: Kok, 2001.

Stufkens, N. *Waarom wij als Christenen voor de Partij van de Arbeid kiezen*. Protestant-Christelijke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid. Vlugschrift nummer 7. Den Dolder, z.j. [1952].

Stuurman, Sep. *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*. Nijmegen: Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, 1983.

Trimp, C. en K. Veling. "A. Kuyper." In *Vier wegwijzers*, G.J. van Middelkoop (e.a.), 58-81. Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1989.

Velde, M. te. "In memoriam: Dr. Rolf Hendrik Bremmer." In *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1995*, W.G. de Vries (red.), 324-328. Goes: Oosterbaan en Le Cointre.

Velema, W.H. *Antithese - achterhaald of actueel? Een kernwoord in de politieke discussie*. Stichting Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF, Publicatie nr.1. Nunspeet: 1987.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Vink, J.A. *Wat bedoelen wij met ons Geref. Politiek Verbond?* z.j. [1950].

Velde, M. te. "Kerkstrijd in oorlogstijd." In *Vrijmaking -Wederkeer: vijftig jaar Vrijmaking in beeld Gebracht, 1944-1994*. D. Deddens en M. te Velde (red.), 39-64. Barneveld: De Vuurbraak, 1994.

Verbrugh, A.J. *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland*. Dl. 3, *De christelijke partijen: A.R.P., C.H.U., G.P.V.* Rotterdam: Groenendijk, z.j. [1963].

Verbrugh, A.J. *Universeel en Antirevolutionair: toelichtingen bij de richtlijnen voor nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek*. Dl. 1. Groen van Prinsterer Stichting, nummer 41. Groningen: De Vuurbaak, 1980.

Werf, J. van der. *Kerk en christelijke vereniging: onderzoek naar de theologische motieven voor het ontstaan van de christelijke vereniging*. Amsterdam: Paris, 1960.

Wieten, Jan. *Dagblad en Doorbraak: De Nederlander en de Nieuwe Nederlander*. Kampen: Kok, 1986.

Woltjer, J.J. *Recent verleden: Nederland in de twintigste eeuw*. Rainbow Pocketboeken. Amsterdam: Muntinga, 1994.

Zuidema, S.U. *Kan een christen lid zijn van de Partij van de Arbeid? Uit het Delftse debat*. Delft: Van Keulen, 1952.

Zunneberg, H. "Banning, Willem." In *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5, C. Houtman (e.a. red.), 37-40. Kampen: Kok, 2001.